Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Det Hoffensbergske Etabl. Kbhvn
5885

POUL HANSEN

LANDET DER SKABTES OM

MCMXXXXV
DET DANSKE FORLAG – KØBENHAVN

Skellet

DER har været et vist System i Tingene, dengang Jylland blev bygget. Da Istidens sidste Smeltevand var borte og Aflejringerne havde skabt Landets Konturer, laa Halvøen nydeligt tømret op med en langstrakt Rygsøjle som Bærelinje. Skulde nogen tvivle, er det saa heldigt, at Søjlen fremdeles ligger der. Man han ganske vist pyntet paa den, her og der ikke saa lidt endda, men der er ikke rørt ved dens Grundlinjer eller Grundtræk, for det er der ingen, der kan. Der er visse Ting, Menneskene maa lade staa.

Naar der er pyntet paa den, saa er der hertil at sige, at der er ingen, der ved, hvordan den saa ud i lange Tider af vort Lands Historie. Kun ved vi, at den paa sine Punkter har haft et andet Udseende, end den havde, da man i Nutiden tog fat paa at lave den om, hvor det tjente et eller andet moderne Formaal.

Den er blevet laadden flere Steder, eftersom der er plantet Skove ved eller paa den. Dens Farve har skiftet fra brunt til grønt, dyrkede Marker har afløst ensformige Heder. Og hvor der før kun hørtes Støjen af fremdragende Hære eller Rejseoptog, larmer nu Børn og

Fæ. Der er blevet livligt ved dens Affald til begge Sider. Utallige ny Hjem har rejst sig, og Menneskene har gjort sig Jorden underdanig og tvunget den til at yde, hvad den kan, sommetider maaske mere end godt er.

I vore Dage kalder man tiere Jyllands Rygrad for Vandskellet. Men det kommer ud paa et. Det er bare to Navne for samme Ting. Det sidste Navn er det bedste. Det er nemlig ikke altid, man kan faa Øje paa de Hvirvler i Rygraden, der danner Søjlen, om hvilken den jydske Halvø er bygget op. Men Vandenes Løb tager man ikke fejl af. Saa langt Søjlen strækker sig, deler den Vandene og lader nogle flyde mod Øst ud i Kattegat og andre vestpaa, til de ender i Vesterhavet. Undertiden kan det saamænd ogsaa have sine Vanskeligheder for det menneskelige Øje at faa placeret Bække og Aaer, saa de løber i de rigtige Retninger. Men det sørger Naturen (som vi udtrykker det) for, og dens Paafund bliver man nødt til at acceptere, for de er altid rigtige.

Som nu f. Eks. det Punkt i Trekanten Tørring—Nr. Snede—Tyregod, hvor Skjern Aas og Gudenaas Kilder har rislet fra Tidernes Morgen. Her fødes omtrent paa samme Plet de to store Aaløb, siger straks Farvel til hinanden og løber hver sin bugtede Vej mod det vestlige og det østlige Hav.

Det er heller ikke saa ligetil med det jydske Hovedvandskel, hvis man — hvad man undertiden hører — betegner det som den jydske Højderyg. Det kan forstaas som noget i Retning af en Bjergkæde i det smaa, en sammenhængende Højderække, der danner be-

stemte Skel mellem Øst og Vest. Men saadan er det ikke. De højeste Punkter og de højeste Partier i Jylland ligger alle udenfor Vandskellets Linje, og følger man Skellet, vil man Gang paa Gang være stillet overfor den Kendsgerning, at det ikke er muligt at opdage noget Skel mellem Øst og Vest, i hvert Fald ikke ved bare at orientere sig lidt og kigge paa Sagerne.

Men Skellet *er* der. Hvis man begynder mod Syd, behøver man ikke at starte nede ved Rigsgrænsen i Nærheden af Kobbermøllen eller Skelbækken. I Nordslesvig er Vandskellet ikke nær saa udtalt og tydeligt som i Nørrejylland. Sydpaa ligger det langt mod Øst, og for Resten er det ikke alle Steder helt let at finde. Men man har sikrere Holdepunkter, naar man naar op til Kongeaaen. Her er Rygsøjlens nederste Hvirvler temmelig klart afsat, og faar man bare fat i de første, gaar det omtrent af sig selv med at følge Resten. Kursen gaar oven i Købet i nogenlunde lige nordlig Retning mod Viborg, hvor Skellet svinger mod Øst og forsvinder helt ovre paa Østkysten Nord for Randers. Det kommer ganske vist tilbage, gaar Vest om Hobro og løber igen mod Nord, til det opløser sig et Sted i Nærheden af Rold Skov.

Det er sydpaa, nede i Taps, man kan se sig tilrette med Skellets Begyndelse. Det er særlig kendbart i Tapsore, og hvis man vil følge Skellets snoede Bane nordpaa, har man bare at følge med over Randbøl Hede, forbi Jelling, over Vonge Bavnehøj, Nr. Snede, forbi Palsgaard Skov, videre op over St. Hørbyhøj, Graahede, over Torning og Alheden og i en Bue Vest om Hald Sø og

Viborg By, til det Nord for Viborg drejer mod Syd over Taphede. Først her tager det sin østlige Retning mod Randers.

Det er denne Rygsøjle, *Hugo Matthiessen* saa mesterligt har levendegjort i sin Bog om Hærvejen. Thi med forunderlig Sikkerhed forstod de Gamle at lægge en Hovedvej fra Viborg ned gennem hele Jylland og Sønderjylland, der skabte saa faa naturlige Hindringer som muligt for store Opbud saavel som for enlige Vandrere. Ordet Vandskel siger tilstrækkeligt om de middelalderlige Vejbyggeres Forudseenhed. Hærvejen stred sig frem langs de spredte Højdedrag, fra hvis Affald og ved hvis Rod Vandene sprang ud til begge Sider og delte sig i Bække, der længere borte blev til Aaer, som brød sig Vej til Havene. Ad den kunde de faa kørende, de flere ridende og de utallige gaaende komme frem uden at blive opholdt af Vand eller Moradser.

*

Det er imidlertid ikke den historiske Hærvej, der interesserer os særligt, hvor fristende det end kunde være at drage nogle Stumper af dens ældgamle Linje frem. Det er Vandskellet, vi her beskæftiger os med, og det var Vandskellet, der skabte Hærvejen. Noget godt for Skellet eller for Byer og Mennesker langs Ruten betød den aldrig. Dens Navn var ikke tomt. Hære er ensbetydende med Krig, og Krige betød ogsaa i gamle Dage Brand, Udplyndring og Udsugning og Mord og Vold paa fredelige Folk. Men for denne Vejs Vedkommende betød dens Eksistens tillige Vold mod Naturen.

At Hederne dominerede saa stærkt op til og navnlig Vest for Vejen, som de har gjort det til vore Dage, har Hærvejen sin Del af Skylden for. Krigene betød Undergang for store Dele af de Skovrester, der paa sine Strøg netop prægede den gamle Alfarvejs Egne, og de betød ogsaa Undergang for eller Decimering af Jordens Dyrkere. I Forvejen havde Menneskene i Aarhundreder taget for sig af Skovene overalt, uden at nogen fandt paa at plante nyt igen. Det maatte Skovene selv om, og det blev derfor gjort derefter. Blev Træerne ikke købt, saa blev de stjaalet. Krybskytterne i Jylland var rene Sinker i Sammenligning med Trætyvene. Og hvad blev Følgerne? At Lyngen sprang frem overalt, at den kom op, hvor den var holdt nede, at den sendte sine Udløbere østpaa, hvor Skove faldt og Mennesker forsvandt.

Det er næsten ligegyldigt, i hvilken Mose man graver i Omraadet Vest for Linjen Kolding—Silkeborg—Viborg, overalt findes der gamle Skovrester i Dybet. Og over alle Jyllands skovøde og træfattige Strøg minder Bynavne om, at der i den historiske Tid har staaet Skove og Lunde og Træer. Der er derfor ingen Tvivl om, at Vandskelslinjen fra Syd til Nord i den tidlige Middelalder ogsaa har dannet en Slags Skovskel. Man kommer vel Rigtigheden nærmere ved at sige, at der mange Steder laa Skov til begge Sider, mest mod Øst, men heller ikke lidt mod Vest.

I denne Fremstilling skal vi imidlertid kun se paa Skellet som Skillelinje i den nyere Tid, og da danner Linjen en særegen Grænse. Den sætter — eller satte — virkelig Skel mellem Øst og Vest. For 70—80 Aar si-

den var Skellet særdeles tydeligt og skarpt. Det delte faktisk Jylland i to Landskaber hver med sit Særpræg. Det *var* i sig selv en Grænse. Det er det den Dag i Dag, men Tiderne har ændret Grænsens Konturer og gjort den svagere. For blot et godt halvt Hundrede Aar siden kunde man endnu karakterisere dens Værdi som Skel saaledes, at Landskabet Øst for den var præget af Muld og Korn, Vest for af Lyng. I Dag maa man omstille Værdimaaleren. Der er nu Muld og Korn paa begge Sider, mere Muld og Korn vestpaa, end noget Menneske nogensinde havde tænkt. I 1945 kan man bedre maale den landskabelige Forskel med at fastslaa, at i Øst dominerer Løvskovene, i Vest Naaleskovene.

Lad os da se lidt paa, hvorledes der saa ud Vest for Linjen, inden den moderne Tid satte ind med sine Planer og Fremskridt og gjorde ogsaa denne Del af Jylland til et Landbrugsland og et Skovland.

Hedebøndernes Stavnsbaand

DE fleste kender Historien om Gellerup og Herning. Begge Byer ligger i Hammerum Herred, det største Herred i Danmark, der alene paa Grund af sin Fylde maa omtales lidt her. Med sine 19 Sogne maaler det 117.118 ha, og det strækker sig lige fra Holstebro i Nord omtrent til Sønder Omme i Syd. Det udgør en ikke ringe Del af det store Ringkøbing Amt, det største Amt i Landet — og fra Nord til Syd er Herredet over 50 km langt. Bredden er over 40 km. Det er lige saa stort som hele Lolland, og for den Sags Skyld kan det altsaa sammenlignes med et middelalderligt Hertugdømme. Der var bare i de Tider ingen Hertug, der vilde have haft det, for der var ikke dyrket Jord eller Mennesker nok til, at han kunde have levet et anstændigt Hertugliv af det, hvis han skulde have holdt Hof for Skatterne. Han kunde naturligvis have udvidet Besiddelsen ved at tage de to nordlige Naboherreder, Hjerm og Ginding, med under Scepteret. Tilsammen fyldte de ganske vist ikke engang saa meget som Hammerum Herred, eftersom deres samlede Areal kun udgør godt 103.000 ha. Men medens Hammerum nærmest var den rene Elendighed, saa fandtes der gode Jorder i Naboherrederne.

Midt i Elendigheden laa altsaa Herning, og lidt Øst for dette Sted — for By var det ikke — laa Gellerup. I Midten af forrige Aarhundrede havde Herning et halvt Hundrede Indbyggere, men Gellerup Sogn havde over 1200. Fra gammel Tid var Gellerup Herredets Hovedby, Herning bare en lille Fattigunge, for Gellerup havde noget at prale med (selv om Gellerupfolkene naturligvis ikke gjorde det), og det var dette, der havde gjort den til Herredets Hovedstad. Fra ældgammel Tid holdtes nemlig i Byen det over hele Jylland berømte Lund Marked, der samlede Folk i store Mængder fra alle Jyllands Egne. Og Byen var Centrum for Herredets Postvæsen, hvor ridende Poster mødtes fra alle Verdenshjørner.

Men saa skulde der — det var efter 1825, da der kom en ny Herredsfoged til Egnen — bygges et Tinghus, og Regeringen vilde lægge denne Frugt af den ny Tids Fremskridt i Gellerup, hvad der lød overmaade fornuftigt. Herredsfogden skulde derfor købe en Byggegrund i Byen. Det blev der imidlertid ikke noget af. Om det nu var fordi de Gellerupmænd var vant til at faa gode Priser paa Lundmarkederne, eller det skyldtes, at man ogsaa dengang var enige i at forlange Toppris, naar Staten skulde betale, vil næppe blive klarlagt nogensinde, og det kan jo ogsaa være det samme. Men Resultatet af deres Prispolitik blev, at Herredsfogden købte en passende Grund i det lille Herning, og her kom det ydre Symbol paa den lokale Retfærdighed til at ligge.

Der stod Gellerupmændene. Nej, de gjorde saamænd ikke. De mente stadig, at de havde lavet en rig-

tig Handel ved ikke at handle. Paa anden Maade kan man ikke forstaa dem, thi de fik endnu en Chance for at gøre deres By til et større Midtpunkt i Herredet, end den var. Da Landevejen fra Aarhus til Ringkøbing skulde anlægges 1849, vilde Folkene i Gellerup ikke have den gennem Byen. Der kunde jo, skal de have ræsoneret, ad en saadan Færdselsaare komme meget løst Pak gennem Byen, der kunde blive til Besvær for Beboerne. Følgelig kom Vejen til at gaa gennem Herning, der naturligvis ogsaa blev Centrum for de senere, andre Landeveje og, da Tiden kom, for de mange ny Jernbanelinjer.

Alligevel maa der have været noget ved Herning, der gjorde, at Myndighederne saa til den med et vist Forbehold. Det viste sig, da Jernbanen fra Silkeborg skulde føres vestpaa ind gennem Landet. Alle Planer var i Orden, og Rigsdagen havde bevilliget Pengene, men Banen blev ikke bygget. Formodentlig maa Regeringen ikke have haft Tiltro nok til Hernings Fremtidsmuligheder. Regeringen vilde ikke tage fat, og det endte med, at en Privatmand byggede Banen, som Staten dog saa overtog, kort efter at den var aabnet 1877.

Siden er Herning forlængst blevet det store, midtjydske Jernbaneknudepunkt. Gellerup lever stadig i bedste Velgaaende, og Byen er ogsaa vokset, selv om den hverken har faaet Landevej eller Skinnevej. Men den har en Kirke, der selv fortæller, at den er bygget 1140. Og det er den eneste By i Danmark, der lader sin Kirke møde med en Attest af saa ærværdig Ælde.

*

Gellerup var ikke den eneste By, der ikke forstod sin Besøgelsestid. Det samme var Tilfældet længere sydpaa. Lige Nord for Sønder Omme Aa, Syd for Hammerum Herred ligger Sønder Omme By, og en god halv Snes km sydligere ligger Grindsted. For et Hundrede Aar siden var der ingen, der kendte videre til de to afsides gemte Smaabyer, saa lidt som nogen vilde have kendt Gellerup, hvis den ikke havde haft sit Marked. Der var i Sønder Omme, som alle andre Steder inde i Midtjylland, langt til Købstæderne i Øst og Vest, hvor Folk skulde hen, hvis de fik Brug for en Læge, noget der iøvrigt sjældent skete.

Men da Regeringen engang midt i forrige Aarhundrede vendte sig i Søvne, kom den i Tanker om, at det i Grunden var galt med Menneskene inde i det mørke, jydske Fastland. De kunde jo baade ligge og dø og blive begravet i Snesevis, uden at en Læge nogensinde havde erkyndiget sig om, hvorvidt det nu havde været nødvendigt, at de døde. Altsaa blev det resolveret, at der skulde ansættes en Distriktslæge derinde. Sønder Omme fik Æren. Men Sønder Omme Folkene sagde Nej. Paa Egnen siger man, at de motiverede deres Afslag med, at det eneste, de var sikre paa, naar en Doktor slog sig ned hos dem, var, at Sognet fik een mere at føde paa. Thi leve af at doktorere paa dem kunde han umuligt. Og derved blev det.

Saa sundede Regeringen sig lidt og vadede over Sønder Omme Aa og gik ned til Grindsted. Og Grindstedboerne sagde Ja til Distriktslægen. De skal ogsaa have haft nogle Betænkeligheder, men de mere for-

udseende maa altsaa have været i Overtal, for den første, faste Læge i denne Del af Jylland fik Domicil i den lille, uanselige, ludfattige Hedeby.

Hvis de forudseende havde kunnet overse, hvad deres Valg førte med sig, kan man formode, at de i Dag vilde vende sig i deres Grave og smile venligt op mod Sønder Omme. Doktoren trak meget med sig. Der kom Apotek, og der kom endda Sygehus (selv om det varede længe), og da Vejbygningen og Jernbanerne satte ind i denne Kant af Landet, blev Grindsted det store Centrum, som Byen er i Dag.

*

Men naar baade Staten (endnu 1872) og Befolkningen stod med en vis Skepsis (det er i hvert Fald et modereret Udtryk, naar man tænker paa Folkene i Gellerup og i Sønder Omme), saa maatte der, kan man sige sig selv, være ganske særlige Omstændigheder, der talte for en vis Forsigtighed, inden man skred til Afgørelser af vigtigere Natur, Beslutninger, der rakte ud i en Fremtid, ingen kunde overse. Og det var der. Man kan søge denne Forsigtighed paa to Omraader, hos Menneskene og Naturen, som denne havde formet Forholdene rent lokalt. Men da det nu engang er Naturen, der former Menneskene og bliver afgørende for deres Liv, Arbejde og Levesæt, ligger det lige for, først at spørge om, hvorledes den daglige Verden havde udviklet sig, der betingede Menneskenes Leven og Eksistens.

Stort set gives der blot eet Svar i et eneste Ord: *Lyngen*. Og dette Svar havde ikke alene Gyldighed i

Hammerum Herred og i Egnen mellem Sønder Omme og Grindsted. Hvis man for blot 75 Aar siden havde gennemkrydset den Del af Jylland, der ligger Vest for Linjen Viborg—Silkeborg—Kolding, saa vilde man, hvis man havde givet sig til at undersøge Problemerne om Naturen og Menneskenes Levesæt, have kunnet læse samme Svar fra Viborg til Kongeaaen, fra Silkeborg til Ringkøbing og fra Vejle til Varde. Der ses naturligvis her bort fra det slugtrige, gamle Skovland, der ligger i Omraadet tæt Vest for Vejle By, inden man naar ud til det vide Lyngriges Begyndelse. I Sønderjylland, i Himmerland, i Vendsyssel og i Thy vilde Svaret over milevide Strækninger være blevet det samme.

Endnu 1870 laa henved en Sjettedel eller ca. 800.000 ha af vort Land hen som øde Hedeflader, Klitter eller Bakker. Der har altid været Hedebrydere til, men i ældre Tider var de ikke mange, og meget fik de ikke bestilt. Gaardene laa tiest ved Aaerne og Bækkene eller i Udkanterne af de uendelige Hedestrøg. Inde paa selve Hederne maatte egentligt Jordbrug altid blive problematisk, simpelthen fordi Jorden ikke lod sig dyrke, da Lyngen bredte sig overalt, og yderligere fordi Hedeboerne ikke vilde give sig til at udrydde Lyngen, heller ikke hvor Undergrunden var af en saadan Beskaffenhed, at det med Tiden kunde give gode Renter at gaa i Gang med at bryde Heden og lave den til Kornagre i Stedet.

Hvis det er rigtigt, at Bønderne inde paa den mørke Hede talte om Muldjord og bølgende Kornagre med samme Betagelse, hvormed man fantaserede om Guld

Gammel Litografi, der viser et Udsnit af Alheden. Saaledes saa der ud, da Blicher sang om Heden. Enlige Vejspor bugtede sig ind mellem Lyngbakkerne, en Verden, i hvilken kun Taterne og Faarene havde hjemme. Nu er den borte. Dengang virkede den alene ved sin Ensomhed og Storladenhed.

Hedeparti fra Sønder Omme. Midt i den store Flade gror enkelte selvsaaede Bjergfyrrer. Vinden har bragt Frugterne fra Plantagen i Billedets Horizont. Arealet er udpræget Magerhede, der kun ved betydeligt Kultiveringsarbejde kan give Udbytte. Derimod egner det sig, hvad Bjergfyrrerne viser, godt til Beplantning. (Hedebrugets Arkiv.)

og ædle Stene i de fede Egne østpaa, saa er det i hvert Fald forstaaeligt. Dagene i de egentlige Hedeegne kunde ganske kort betegnes med Ordene Nøjsomhed og Slid, ofte et Liv i den rene Fattigdom. At Hedebonden maaske ikke mente, at han i og for sig var fattig, taler kun til de Træk af udpræget Selvfølelse og Selvbevidsthed, der altid har været typisk for hans rent menneskelige Karakter. Nogle vil maaske kalde disse Træk for Stædighed og Indesluttethed. Ordene kan jo iøvrigt være ligegyldige. De dækker det samme, og de dækker de Egenskaber, der har gjort den jydske Hedebonde til det, han var, og til det, han er.

Enhver, der har givet sig lidt af med Studiet af forrige Tiders Hedelandbrug, ved, at der endda i ret vid Omkreds fandtes virkelig gode Brug paa Bakkeøernes her og der relativt udstrakte Omraader. Selv paa Hedefladerne kunde der flere Steder skabes forholdsvis gode Gaarde, der kunde give respektable Afgrøder, i hvert Fald naar Høsten sammenlignedes med, hvad jævne Hedebrug gav i Almindelighed.

En Bonde, der skulde leve af Lyngen, maatte naturligvis have nok af den. Der skulde iøvrigt meget til. Derfor saas det hyppigt, at der til almindelige Bøndergaarde hørte store Hedestrækninger, ofte med betydelige Omraader af Kær og Mose. Gaarde med flere Hundrede Tønder Land var almindelige. Præstegaardene, ikke sjældent ogsaa Degnekaldene, kunde have baade 1000 og 2000 Tønder Land Hede under sig.

Hvor stort et Areal af sine 4—800 Tønder Land den enkelte Bonde havde under Plov, var et Problem, der løstes ud fra forskellige Synspunkter, hvis det over-

hovedet blev løst. Der er utallige Eksempler paa, at den Mand, der havde arvet en Gaard paa nogle Hundrede Tønder Land med 40—50 Tønder Land dyrket Jord, fortsatte med Landbruget paa denne ringe Procentdel af det samlede Tilliggende for at lade det gaa i Arv til sin Efterkommer. Der var andre, som Aar for Aar tog lidt Hede under Plov, og der var endelig andre, som tog Tingene i den Grad med Ro, at de lod Lyngen æde sig ind paa de i Forvejen magre Kornagre.

Derude levede Hedens Folk deres eget Liv, fjernt fra alle andre. Veje i egentlig Forstand fandtes ikke. Fra ældgammel Tid snoede dybe Hjulspor sig frem gennem Lyngriget fra By til By, og skulde Bonden paa Langrejse til en Købstad enten østpaa eller vestpaa, eller maaske nordpaa til Viborg eller Holstebro, saa var det ensbetydende med en Færd, der kunde tage Døgn, selv om han var saa velhavende, at han havde Heste. Trækstude var det almindelige. De trak, naar den lette Jord skulde tilberedes til Rugen, Byggen og Boghveden og Kartoflerne. Samtlige fire Sorters Afgrøder udgjorde iøvrigt det væsentlige af Hedebondens daglige Kost.

Den Landmand, der med blanke, kraftige Heste, eller maaske med Traktor, i Dag driver sin Lermuldsgaard, kommer ikke sovende til et godt Udbytte. Han og hans Folk maa slide i det hele Aaret rundt. Maaske vil en saadan Mand spørge om, hvad Hedebønderne paa de sandede, smaa Udmarker bestilte, før Mergelen og Kalken kom og vendte op og ned paa Lyngen og dermed paa Hedebondens hele Liv og Virksomhed. Det er ikke saa sjældent, at man kan høre, at Hedens Folk maa

have haft gode Dage, eftersom der jo ikke var noget at tage ordentlig fat paa o. s. v.

*

Nutiden skylder *Evald Tang Kristensen, Jeppe Aakjær* og *Mylius Erichsen* fra den ældre og *H. P. Hansen, Salomon Frifelt* og *Tobiassen Kragelund* fra den nyeste Tid meget for, hvad de har overleveret Efterslægten om Hederne og deres Folk. Det var til Tang Kristensen, at en Hedebonde endnu i 80'erne i forrige Aarhundrede sagde, at naar undtages Skatterne og Afgifterne, havde han kun tre Ting at bruge Penge til: Tjære, Salt og Træsko. Alt andet kunde de undvære, hvis de ikke avlede eller lavede det selv. Vel krævede Vinteren ikke saa meget af Hedebønderne som Sommeren. De faa Kreaturer og Faarene gav ikke meget Arbejde med Pasning, og saa var der Tærskningen og noget udendørs Arbejde. Men der var heller ikke større Folkehold. En Karl og en Pige var alt, og paa mangfoldige Smaagaarde maatte Konen gøre det ud for Pigen.

Men der skulde slides haardt i Sommerhalvaaret. Her var Hjorddrengen, der drev med Faarene, meget tit med store Flokke, da der ofte toges mange Faar paa »Græs« fra Fremmede, en ikke uvigtig Person. Faareholdet var for mangfoldige Gaarde en betydelig Del af Økonomien. Faarene passede for saa vidt sig selv, som de blot skulde drives ud i Heden. Det væsentlige ved Hyrdens Arbejde var at overvaage, at de ikke kom ind paa de dyrkede Marker, hvor Sæden og Græsset drog med sin Mælk og Honning.

Men for Ejeren selv og hans Kone og deres Folk

gav Sommeren mere end nok af Slid, navnlig hvis det var en Mand, der var opsat paa at tage mere Hede under Dyrkning. Og Markerne skulde passes, og selv om baade Rugen og Byggen ikke foldede overvældende, saa kom ogsaa Høsten, og hvad den førte med sig. Og der var Høslæt i Kær eller Engdrag, og dertil maa man huske, at det hele gik smaat. Der var kun ringe Trækkraft, og der var kun faa om det. Den Hedebonde, der paa sin lille Gaard vilde spille Forvalter og lade Tyendet om Sagerne, var ganske vist sikker paa nogle gode Dage en Tid. Men der var en anden Ting, der var sikrere: Fallitten.

Lad os her citere lidt af, hvad Tang Kristensen skrev i 1909. Han fortalte som Regel om det, han selv havde set:

En Arbejdsdag i Sommertiden var meget lang, da den allerede begyndte Kl. 3—4 om Morgenen. Manden rejste sig fra sit Leje og tog allerførst sin Hue paa, dernæst et Par Bukser og gik saa i Lag med at kalde paa Folkene. Konen, iklædt Underskørt og Nattrøje, begyndte paa Morgensyslen med at gøre Ild paa og faa lavet Davre, dernæst med at malke. Den kogte Mælk blev hældt paa Grødlevningerne fra Aftenen før, og saa blev der kaldt til Davre. Alle kom i en Fart og sad paa deres bestemte Pladser, Manden for Bordenden og Karl og Dreng paa Bænken under Vinduerne, men Kone og Pige stod omme ved den anden Side af Bordet. Der blev nogle ordentlige Køreveje fra Fad til Mund, men de jævnedes tilsidst med Trøjeærmet, og saa blev Skeerne tørret med Hænder

og Ærmer og sat op ved Bjælken i Træstolpen med Aabninger til dem eller i en Læderrem.

Nu gik enhver til sin Gerning. Ved Middagstid, naar Maden var sat til Livs, smed man sig en kort Stund i Sengen, der var i samme Tilstand, som da man forlod den, det havde jo ingen Nytte været til at rede den om Formiddagen, da den skulde trimles ned alligevel. Stuen blev i Regelen heller ikke fejet uden en Gang imellem, og kun om Søndagen fik man Hænder og Ansigt vasket nogenlunde. Haandklæder brugtes ikke, Mandfolkene tørrede sig paa Vesteryggen, om den blev vaad, kunde den jo altid tørre igen paa Kroppen. Kvindfolkene brugte Forklæderne. Heller ikke Kniv og Gaffel brugtes, man tog Sulet med Fingrene og bed af det.

Om Aftenen skyndte man sig, saa snart Grøden var spist, med at komme i Seng. Manden satte Skaadet for Døren, klædte sig af og lagde sig inde ved Væggen i den fælles Ægteseng med Ordene: Nu i Jøsse Navn! og sov et Øjeblik efter trygt paa sit haarde Leje. Hedebondens Liv var baade Sommer og Vinter kun Slæb og Slid, men det var han vant til fra Barnsben af, og han tabte ikke Modet for det, han vidste, han skulde arbejde.

*

Det er højst sandsynligt, at Tiden ikke satte noget Skel i Hedebondens Dagligliv, før den moderne Udvikling begyndte saa smaat, og Tang Kristensen har sikkert Ret i, at der ikke var indtraadt nogen nævneværdig Forskel i Hedeboernes Tilværelse i de hundrede

Aar fra 1700 til 1800. Meget forandrede Perioden fra 1800 til hen over Midten af Aarhundredet heller ikke. I deres egen afsondrede Verden fødtes, levede og døde Menneskene, mange af dem uden nogensinde at have set andet end deres eget lille Samfund, deres eget Sogn. Det var ikke almindeligt, at nymodens Ting fandt Indpas. Har nogen Befolkningsdel i Danmark været konservativ i Liv og Vaner, saa er det Hedernes Folk. Hvad der var arvet fra Fædrene, kendte man. Det havde staaet sin Prøve i den Slægt, der var gaaet forud, og det skulde ogsaa nok holde til, hvad der kom i Fremtiden.

Men leve skulde man naturligvis, hvor ringe Fordringer der end stilledes baade af Voksne og af Børn til Livet i Almindelighed. Og selv om Bønderne, som man sagde, levede af Lyngen, saa betød dette i Praksis kun, at de næppe kunde have eksisteret, hvis de ikke ved Siden af de dyrkede Agre havde haft rigelige Lyngomraader til Faarene og Kreaturerne. Der er utallige Eksempler paa, at Lyng og lidt Rughalm var det eneste Foder, Kvæget stod hele Vinteren igennem med. Der er ogsaa nogle Vidner, der har bekræftet, at Køerne, naar Foraaret kom, var saa afkræftede og udmagrede, at de maatte rejses i Stalden, da de ikke selv var i Stand til det. Først naar de havde gaaet en Tid paa det sandelig ikke overfede Græs, kunde de atter komme til lidt Huld.

Hvorledes det under saadanne Vilkaar gik med Mælkeproduktionen, behøver man ikke at være Landmand for at forstaa. Hvis man giver sig i Snak med gamle Folk i Stationsbyerne langs den vestjydske Længde-

bane, vil man kunne faa en Række enslydende Beretninger om Bønder, der kom agende med radmagre Krikker eller med Stude ind til Byen for at afsætte deres Produkter. De havde ikke meget med, og det var ikke altid, at det var særlig godt.

Det var ogsaa et Spørgsmaal om, hvor meget den tarvelige Vogn kunde bære ad de elendige Veje. Tre, højst fire Tønder Rug eller andet Korn, nogle Bøtter Smør, en Kohud eller to, et Lam eller maaske en Smule Honning, hvortil kom, hvad Husfliden havde frembragt, var ofte alt, hvad Bonden havde at afsætte. Men da han for sine Varer fik det lidet, han havde Brug for hjemme, var det nok for ham. Og saa sneglede den knirkende Vogn sig tilbage til Ødet, hvorfra den var kommet, tiest til en Fattigdom og en Nøjsomhed, som Nutiden har vanskeligt ved at forstaa at Mennesker kunde komme gennem Aar efter Aar.

*

Man kunde nu spørge om, hvordan det forholdt sig med Storgodserne og Adelen inde paa Hederne. Kunde Herremændene ikke have sat et eller andet Præg paa Tilstandene og Udviklingen og f. Eks. have givet den et Skub fremad. Det forholdt sig slet ikke, for der var ingen eller saa godt som ingen Adelsmænd. Hele det Slæng af tysk Adel, der efter Enevælden Tid efter anden blev mere end vel modtaget i det lille Danmark, og af hvilke ikke saa faa havde en mærkværdig Evne til at opsnuse eller sikre sig visse gode Pladser til Højbords, viste sig ikke paa de jydske Heder. De foretrak, da de var kommet i Vej, at gruppere sig paa de

federe Øer, hvor der var nærmere til Hove, hvor der var rigeligt med Hovbønder, og hvor Jorderne gav mere paa en Sommer end Hederne kunde give paa Aar.

Heller ikke de borgerlige Godsejere, der navnlig skød frem i Nedgangsperioderne, interesserede sig stort for Lyngens Land. Det var nemmere at købe et Statsgods østpaa, som Staten var nødt til at afstaa, stykke det ud, forhugge Skovene og saa sige Farvel med en god Fortjeneste. Hvor mange Menneskeskæbner der røg med i Handelen, bekymrede Godsslagterne sig sjældent om.

Der er ikke nogen som helst Tvivl om, at de Fremmedes Ulyst (hvad enten det nu var Tyskere, der var kommet vandrende ind i Landet, eller hjemlige Opkomlinge) til at binde an med de Dele af Jylland, der laa Vest for Linjen Viborg—Silkeborg—Kolding, har gavnet Hedeboerne. Nu skal det dog retfærdigvis medgives Adelen, at der ikke fandtes Hedegodser, som egnede sig til Storbrug, med mindre den ny Ejer vilde være gaaet foran i Hedebrydning. Men det kunde ikke ventes, da ingen andre havde fundet paa det i Omfang af nogen Betydning. De gamle Storgaarde, der raadede over flere Tusind Tønder Land Hede, lod Lyngen ligge, som den havde ligget i Aarhundreder, og overlod Faarene og Ungkvæget at drive den.

Men et Gode medførte Hedens Utilnærmelighed for dens egne Beboere. De bevarede deres personlige Frihed mere end nogen anden Del af den danske Landbefolkning. Stavnsbaandet kunde de blæse et Stykke, for det rakte ikke ind, hvor Lyngen var tættest. Paa Sjælland, hvor de adelige Herregaarde laa (og stadig

ligger) saa tæt, at man fra den ene kan skimte trefire andre, trællede Bønderne, medens Midtjyderne og Vestjyderne var frie Folk, naar deres Forhold skal sammenlignes med Øboernes.

Da de store Fremskridts Periode var inde, havde Fortiden mærket Landsdelenes Mennesker. Øbønderne, hvis Forældre endnu huskede Ridefogederne og Ladefogederne, gjorde sig forholdsvis hurtigt fri og tog fat og byggede det Andelsvæsen op, der har gjort dansk Landbrug berømt over hele Kloden. Hedebønderne havde levet deres eget, selvstændige Liv saa længe, at de paa sin Vis var gaaet i Staa. Slægterne forud havde ingen Pisk haft over sig. De havde i det store og hele selv bestemt Tempoet. Og da hele Farten, naar det kom til Stykket, var afhængig af Lyngens Mængde, Hedens Omfang, var det ikke saa underligt, at de var mere stavnsbundne, end nogen anden Befolkningsdel i Landet paa noget Tidspunkt havde været. Der er blot den aldeles afgørende Ting at bemærke, at dette Stavnsbaand var frivilligt. De havde selv taget det paa sig. Det var sket dengang i Fortiden, da Lyngen blev deres Verden, da de fødtes med det nedarvede Syn paa Tilværelsen, at det fremfor alt gjaldt om at bevare Lyngen, eftersom den udgjorde Centret for deres hele Virke.

Et Herred, der vendte op og ned paa sig selv

HVIS det var denne Vurdering af Forhold og Mennesker, der var afgørende for, at Regeringen i 1872 ikke turde binde an med Jernbanen fra Silkeborg til Herning gennem det trøstesløse Hammerum Herred (der ogsaa kaldtes Jammerfuld Herred), saa kunde man maaske dengang (men ikke nu) forstaa Regeringens Betænkeligheder. Men da Herredet vitterligt, hvor stort det end var, hørte til de fattigste i hele Landet, og fik Skyld for at være *det* fattigste, saa bør vi standse lidt og undersøge, om det nu ogsaa var saa galt, som Regeringen dengang prædikede. Vi gaar ud fra, at den har været af den Anskuelse, at Lyngen fremdeles vilde faa Lov at ligge urørt hen, og at der altsaa ikke kunde blive Tale om nogen større landbrugsmæssig Revolution fra Beboernes Side.

Naar man lige undtager Klitterne ude ved Vesterhavet, saa var Hammerum Herred inde i Landet noget af det elendigste, der overhovedet fandtes. Hvad Landbruget frembragte indenfor dets Grænser, var ikke stort. Udviklingen stod i det store og hele paa samme Standpunkt som et Par Generationer forud, og no-

gen større Udsigt til, at der vilde komme mere Gang i Sagerne, var der ikke. Trods det vældige Fremskridt, der siden er sket, er Herredet stadig det mest ufrugtbare i Ringkøbing Amt, og dette Amt er just ikke kendt for sin Fedme. Der skal endnu over 100 Tdr. Land til 1 Tønde Hartkorn.

Hvorhen man end vendte sig, hvis man stillede sig i Herning som Herredets Centrum, saa mødte man kun, naar man undtager isolerede Højdedrag mod Øst og Skovbjergøens Bakkesamlinger i Vest, ensformige, jævne og næsten flade Heder med mager, skarpsandet Undergrund, saa mager nogle Steder, at selv Lyngen betakkede sig for at være Gæst. Og her var Gaardene og Husene snart talte og Menneskene med.

En lille Sammenligning med Nabolaget siger en hel Del. Vi tager Hjerm Herred, Landet mellem Holstebro og Struer, hvis sydlige Del støder op til Hammerum Herred. Herredet maaler kun godt 35.000 ha, men Jorden er saa god, at der kun gaar 22¼ Tønde Land paa 1 Tønde Hartkorn. Herredets Omraade kan altsaa tre Gange ligge indenfor det samlede Hammerum Herreds Grænser. Paa de godt 117.000 ha i Hammerum boede der 1850 10.704 Mennesker. De 35.000 ha i Hjerm Herred gav samme Aar Plads og Virke til 6196 Mennesker.

Tallene fra Hammerum fortæller i sig selv baade om Øde og om Fattigdom, thi i Ødet sidder Fattigdommen altid ved Bordet. I Rind Sogn i Herredets sydøstlige Del ligger Vovlundgaard. Nu er der vokset et betydeligt Antal Gaarde og større Husmandssteder op paa dens Jorder, og overalt ses dyrkede Agre i Stedet for Hede og Sandjord, og Heste og Kvæg og Faar er forholdsvis

lige saa talrige som andre Steder i Landet. Men endnu henimod 1870 laa der over 1000 ha under Gaarden, og dens Besætning udgjorde 2 (to) Stude, 3 Køer og 60 Faar. Nordligere i Herredet laa Skaaphus, der med sine 1500 ha var Dannmarks største Gaard, hvis Husdyrhold (med Undtagelse af Faarene) ikke var meget større end nede i Vovlund. 1870 begyndte man at stykke den ud, og i første Omgang opstod der 33 ny Landbohjem paa dens Grund, og siden er det blevet til mange flere.

I Snejbjærg Sogn lige Vest for Herning By laa Tanderupgaard paa 800 ha. Den fødte i Begyndelsen af 60'erne 10 Heste, 70 Køer, 20 Stk. Ungkvæg og 40 Faar, hvilket jo i og for sig sammenlignet med de to andre Storgaarde var meget respektabelt. Hvad den *kunde* føde, da Tiden kom (og den kom temmelig hurtigt, da der først var kommet Gang i Sagerne), blev til mange Gange flere end de anførte Tal paa Husdyrene. Lidt ind i dette Aarhundrede laa der paa Gaardens Jorder over 30 ny Brug, og for en Snes Aar siden kunde der endda, efter at Hovedgaarden var brændt, af den gamle Hovedparcel, der var paa et Par Hundrede ha, udstykkes endnu 12 store Statshusmandsbrug. Inden denne Udstykning fandt Sted, kunde der paa Hovedgaarden holdes henved en Snes Heste og ca. 150 Kreaturer. For 60 Aar tilbage var man som anført før, nede paa nøjagtigt det halve. Og da laa der altsaa 800 ha under Gaarden.

*

Naar det stod saaledes til omkring 1870, som disse Tal viser, saa kan man vel ikke fortænke Regeringen i, at den ikke ligefrem jog paa, da Silkeborgbanen skulde

forlænges til Herning. Og man kan ikke bebrejde Politikerne, fordi de dengang ikke kunde se, at de kommende Tiaar skulde vende i den Grad op og ned paa hele Herredet, at den Udvikling, der har fundet Sted i de sidste 70 Aar, maa betegnes som en Revolution, eftersom den ganske og aldeles har skabt Herredet om.

Store Jernbanefragter fra Landbruget kunde der i hvert Fald ikke ventes, da Banen skulde bygges, og hvis det er dette, der har været afgørende for Betænkelighederne, maa man i alle Tilfælde acceptere Betragtningen. Saa kunde det unægtelig bedre have betalt sig at fylde Hjerm Herred med Skinner. Men her trængte man ikke til dem.

Men, kunde man nu spørge, naar det stod saa jammerligt til med Landbruget i Herredet, hvad i Alverden levede Befolkningen da af. Den levede tildels af, hvad den karrige Jord gav, og dels og navnlig af Husfliden. Og her er vi ved den anden Side af Hedebondens Liv, den, som nogle kalder den vigtigste. Den var ikke lige vigtig alle Steder paa Hederne mellem Skive og Kongeaaen. Men at Husflidenn har betydet Tusinder af Hjems Bestaaen og har været afgørende for, at der trods al Fattigdom og al Afsondrethed kunde skabes om ikke Velstand saa dog en vis Soliditet, er forlængst dokumenteret, ikke alene af de Lærde men af alle Læge, der har givet sig en Smule af med at studere, hvad der foreligger om Hedebønderne og deres Liv i tidligere Tider.

Det er *St. St. Blicher,* der har skildret Bindestuerne saa levende for os, og han kendte dem af Selvsyn. Det var ganske vist Folkene i Lysgaard Herred, han skrev

om. Men han kunde med lige saa stor og maaske større Ret have placeret en Bindestue i Hammerum Herred, for der strikkede alle, og de blev ved, længe efter at han var død og borte. Hvis Personalet paa det Tog, der 1877 aabnede Trafikken fra Silkeborg til Herning, havde haft Interesse for den Slags Ting, saa kunde de uden nogen Tvivl ved Stationerne have iagttaget baade Mænd og Kvinder og Børn med Garnnøglet hæftet paa Brystet og med Fingrene i fuld Gang. Hjemmestrikningen, der udførtes af alle, holdt sig i mange Aar, efter at Jernbanen havde bragt Oplandet i Forbindelse med Omverdenen.

I »Hedebogen« siger Pastor *Terkelsen,* at Strikningen i Herredet næsten var den eneste Frembringelse, der indbragte kontante Penge (man kan da let regne ud, hvor sløjt det har staaet til med Landbruget), og paa en Gaard var det almindeligt, at der strikkedes til Skatterne. Der solgtes sædvanligvis fra en almindelig Gaard Bindetøj for 80 Rigsdaler om Aaret, og dermed klaredes alle faste Udgifter.

Hvis Bindingens økonomiske Side ikke var taget i Betragtning af Statsbanerne, saa kunde det maaske skyldes, at Afsætningen af de færdige Produkter Generation efter Generation var sket, uden at man nogensinde havde følt Savnet af et offentligt Samfærdsels- og Transportmiddel og naturligvis slet ikke noget saa moderne som en Jernbane. Handelen besørgedes uden alt for mange Mellemmænd (vi husker *Esben* fra »Hosekræmmeren«), og den, der købte op, vandrede fra Gaard til Gaard. Vi ser altsaa, at det faktisk var Strikningen, der holdt Hammerum Herred oppe. Og hertil

maa føjes den for Bedømmelsen af hele Forholdet ganske afgørende Bemærkning, at der kun var Tale om Husflid, om Fritidsarbejde. Hvor megen Tid og meget andet, denne Husflid stjal fra Bønderne og dermed gjorde Lynghavet, Jorden endnu mere fredlyst og uøkonomisk, end den var i Forvejen, skal vi senere se lidt paa.

Men vi kan ikke forlade Hammerum Herred uden at ofre et Par Bemærkninger paa den Udvikling, der begyndte, da Baner og Veje trak deres Linjer ind over Bakker og Sletter.

Hvad der kom ud af de tre Storgaarde, vi har nævnt før, taler for sig selv. Saadan har Lyngen efterhaanden maattet give sig over hele Herredet. hvor man ikke foretrak at lave store Plantager. De sidste Storgaarde er borte. Den Tid er forbi, da Ejeren skulde bruge en hel eller halv Dag til at gennemride sine Marker og Heder. Jorderne kan overses uden større Besvær. Men til Gengæld er der nu mange om at se paa dem. Der findes nu i Herredet 540 Gaarde og Husmandsbrug. For 70 Aar siden var der knapt Halvdelen. Fremskridtet maales bedst ved Stigningen i Befolkningstallet, og den ser saaledes ud:

1850	10.704	Indbyggere
1901	24.273	»
1940	47.046	»

Mange af Gaardene er endnu ret store, paa baade op til og over et Hundrede ha, og Husmandsbrugene kan ikke sammenlignes med Øernes smaa Brug. Der er Lyng endnu i Herredet, nogle Steder endda ikke saa lidt.

Men hvor Jorden vilde tage mod Mergelen, er Lyngen borte, og i Stedet er der Korn og Græs, og Folk har travlt ude. De strikker ikke mere.

Midt i det hele ligger Hovedstaden Herning, der er vokset op paa Frugterne af Sliddet udenfor. 1841 boede der 21 Mennesker paa Stedet. Tinghuset havde da ligget der i 15 Aar, og nogen overvældende Betydning for Udviklingen havde dette Civilisationens og Rettens Tegn altsaa ikke faaet. Der var ogsaa kommet en Læge til, og det var maaske ham og det senere Apotek, der hjalp med at sætte Gang i Tingene. 1872 var der i hvert Fald 400 Mennesker i Byen, som saa smaat begyndte at tage Form langs de nye Landeveje, der mødtes i eller ved den opkommende Stad. Ved Aarhundredskiftet betegnedes Fremskridtet med 4000 Indbyggere, og 1940 boede der noget over 14.000 Mennesker i Herning.

Men, siger nu nogle (der ikke har glemt Tinghuset i 1825), hvordan er det saa gaaet Gellerup? Saamænd rigtig godt. I lange Tider overtrumfede Sognet i Kraft af gode Jordbrug og gammel Befolkningstæthed Opkomlingen, der fik Tinghuset og Landevejene foræret. Endnu da Herning kun havde 500 Mennesker, laa Gellerup Sogn paa det tredobbelte. Først henimod Slutningen af Aarhundredet, sakkede Gellerup bagud, og da Herning netop da tog fat for Alvor, var Opløbet snart tilendebragt. I 1901 havde Gellerup over 2100 Indbyggere, og i de godt 40 Aar, der er gaaet siden, er Tallet vokset til 2427. I de samme 40 Aar har Herning lagt sig ud med hele 10.000 Mennesker. Hvad Byen ikke er vigtig af, og hvad Gellerup ikke surmuler over.

Det er interessant at se den Udvikling, der i samme

Gammel Hedegaard i Skarrild Sogn. Mellem den lyngklædte Mark i Forgrunden og Gaarden i Baggrunden ses den fuldstændig plane, dyrkede Mark.
(Hedebrugets Arkiv.)

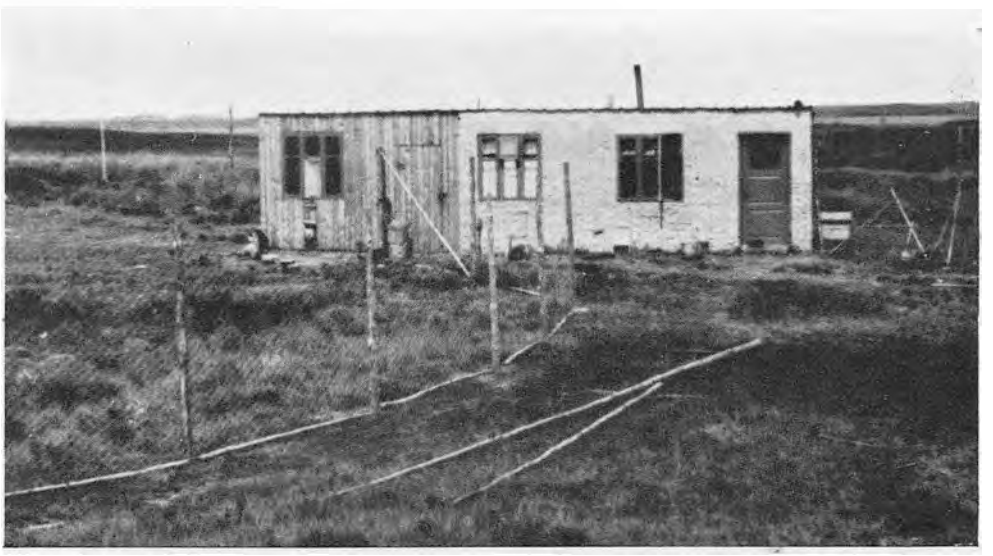

Det er ikke mange Hededyrkere, der begynder med det færdige Hus. Her er en Nybyggerbolig fra Hejnsvig fra 1933. (Hedebrugets Arkiv.)

De gamle Hedebrydere var sejglivede og haardføre. Her er en af dem, der var med fra Begyndelsen. Det er Niels Jacobsen Højgaard, der boede ved Haderup, hvor han døde 1939, 90 Aar gammel. Til det sidste bevarede han et udmærket Humør og en levende Fremstillingsevne. Paa sine gamle Dage var han en glimrende Odderjæger.

Periode gjorde Esbjerg til det, denne By er blevet. Den har nu over 33.000 Indbyggere, men det er, som bekendt, alene dens Havn, der har skabt Staden. Herning har ikke haft Fart paa. Der har intet hektisk været over denne Bys Opvækst. Den er vokset langsomt og naturligt, og dens Skabelse har været i Pagt med det sundeste og bedste i Folket. Thi det var den dyre Sved, der randt ude paa Hederne, da Lyngen blev til Sæd, der skabte de Værdier, som gjorde den til en By. Hedelærken har velsignet Sliderne med sine Sange.

Hjemmefødningen med Udlængslen

DET var ikke i Hammerum Herred alene, at Husfliden var ensbetydende med Hedehjemmenes sikre Eksistens, og det var heller ikke det eneste Herred, i hvilket Strikningen blev drevet som Husflid overalt. Hosebinderiet dyrkedes med stor Flid i den nordlige og midterste Del af Ringkøbing Amt, hvor der var flest Faar og dermed mest Uld. Ogsaa det vestlige Himmerland leverede en Mængde Bindetøj. Her var Hedestrækningerne ogsaa betydelige (store Rester er tilbage endnu), og mange Bønder og Smaafolk tjente en god Nødskilling med Pindene.

Man kan med virkelig Ret fremhæve, at Heden i sig selv skabte Forhold, der tvang dens Mennesker til at søge et særligt Udkomme, en ekstra Indtægt, eftersom Landbruget ikke gav nok til Opretholdelse af Livet og Driften.

Det bedste direkte Bevis paa den ubegribelige Fattigdom, Smaafolk levede under, afgav i sig selv Ungdommens Udvandring hvert Sommerhalvaar. Den Løn, der bødes hjemme, og Forholdene i det hele taget var saa

smaa og ringe, at den arbejdskraftige Ungdom foretrak at søge meget længere bort for at vende tilbage med en opsparet Skilling. Hvert Foraar trak store Skarer Karle og Piger fra Hedesognene ud til de større Gaarde i Østjylland, hvor de sled Sommeren igennem. Men langt den største Part af dem gik sydpaa til Sønderjylland. Det var endda ikke ualmindeligt, at enkelte af dem naaede helt ned til Slesvigs Sydgrænse i Sognene Nord for Ejderen, selv om det store Flertal blev i det nuværende Nordslesvig.

Fortiden — Perioden ligger ikke længere tilbage, end at den huskes endnu — har opbevaret Erindringer om de mærkelige Folkemarkeder i nogle Købstæder, saaledes Kolding, Ribe og Varde, hvor Hedens Arbejdskraft mødte frem paa visse Dage og bød sig til, og hvor Gaardmænd fra Sønderjylland kom og foretog deres Udvalg og fæstede, hvad de havde Brug for af Karle og Piger til Sommeren. Der lever endnu adskillige nordslesvigske Bønder paa større Gaarde, der i deres Ungdom arbejdede sammen paa Fødegaarden med »Jyllandskarle« og »Jyllandspiger«.

I Omraadet mellem Kongeaaen og Linjen Flensborg—Højer træffer man ikke helt sjældent gamle Folk, der er født langt oppe i Nørrejylland, baade Mænd og Kvinder. I mangfoldige Tilfælde er de kommet til Landsdelen som Karle og Piger som ganske unge. De fandt sig en Kæreste og blev hængende.

Paa denne Maade affolkedes til en vis Grad Hedeegnene i den Tid, Sommeren, der ogsaa for dem var den vigtigste Arbejdsperiode i Aaret, og hvor Tjenestefolk daarligst kunde undværes. Det var da ikke saa

mærkeligt, at det særlig paa de store Gaarde ofte kneb med den mest fornødne Arbejdskraft.

Husflidens Afsætning og den almindelige handelsmæssige Forbindelse med Omverdenen tog de ældre Mænds Tid. Hedetørv og Klyne, Revlingekoste og Brændselslyng i Knipper gav Heden næsten overalt, og disse Ting var derfor en almindelig Udførselsvåre, der ad trælse Veje asedes til Købstæderne og solgtes. Hvor megen Skade, for ikke at sige Ulykke, Bønderne anrettede ved at flaa Heden for det øverste, brændbare Tørvelag, tog de intet Hensyn til. De forstod det ikke, og selv om det blev dem forklaret, vilde de ikke forstaa det. Der kom en Tid, hvor de indsaa, at de gode Tørvestrækninger i Overfladen skulde blive, hvor de var. Men da var der løbet meget Vand i Stranden, og Kvadratmil efter Kvadratmil var ribbet for noget af det mest værdifulde, Heden gemte i sig selv.

*

Husflidens Art bestemtes ganske naturligt af de lokale Forhold, og Lyngriget fra Limfjorden til Kongeaaen (og langt ned i Sønderjylland) var saa omfattende, at Undergrunden maatte frembyde store Forskelligheder. Der var for det første de sorte Potter, hvis Tilvirkning udelukkende er et Spørgsmaal om det rigtige Ler. Nu er denne Hjemmeindustri gaaet samme Vej som Hosebindingen, men i sin Tid spillede den en overmaade stor Rolle for Beboerne paa de fattige Egne Øst for Varde, væsentlig i Øster Horne Herred. Som Regel var det ganske vist Piger eller Koner, der lavede Potterne, men i mindre Hjem var hele Husstanden med i

Indløbet til Store Skjernaa Kanal.

I Hedens Smaabrug hjælpes man ad med alt.

Luftfotografi fra Hejnsvigegnen, der viser de talrige Læhegn. For 50 Aar siden var der flad Hede. (Luftfoto Novico, Kbhvn.)

Nybyggerhjem paa Heden ved Hejnsvig, Aug. 1937. (Hedebrugets Arkiv.)

Arbejdet. Og bagefter læssede Pottemanden Resultatet paa sin tarvelige Vogn og kørte ud med Potterne og Gryderne. Mange havnede langt nede i Tyskland.

Hvor Potteleret holdt op mod Nord, begyndte Strikningen, og Vest for Viborg afløstes den af Kalkindustrien i Daugbjerg og Mønsted, hvor Kalken først blev møjsommelig brudt nede i Gruberne og derefter brændt og afsat i Nabolagene og paa Langfarter pr. Hestekøretøj. Nord for Kalkbrænderiegnen laa der iøvrigt et lille afgrænset Omraade, hvor Jorden ogsaa gemte Ler til sorte Potter, og helt ovre i det østlige Himmerland tilvirkedes røde Potter.

En enkelt Hjemmeindustri konkurrerede alle de andre ud i Hjemmesalget. Hele Midtjylland og Vestjylland var blottet for Skove. Træer, der kunde give brugbart Raamateriale til Træsko, Vogne, Redskaber og Værktøj, fandtes ikke. Beboerne i de Skove, der laa nærmest — de store Skovomraader ved Silkeborg og Vejle — havde derfor opbygget en efter Forholdene mægtig Træindustri, hvis mangeartede Produkter befordredes ind gennem Landet og falbødes paa hvert Marked i det vide, træfattige Omraade. Hvor meget af Træet der var stjaalet, kom ikke Køberne ved, og det var i hvert Fald en Side af Sagen, som Sælgerne heller ikke bekymrede sig om. Det vældige Skovkompleks ved Rold leverede fra sine 12.000 Tønder Land Skov sin rigelige Del af Materialet til Træsko, Vogntøj og Redskaber til Himmerland og langt videre ud.

*

Prøver man nu at vurdere denne Husflid fra alle Sider, saa bliver de umiddelbare Resultater, den bragte sine Udøvere, af noget forskellig Natur og Art. Den gav for det første Penge, mange Penge til Tusinder af Hjem. Mange af dem vilde være henvist til en helt igennem kummerlig Tilværelse, hvis ikke strikkede Strømper, Potter og Gryder og Kander og Vognhjul og Plejler havde givet det Overskud, der satte en mager Kulør paa en fattig Tilværelse. Men dernæst gav den Mændene, der var henvist til at leve deres Liv inde paa de afsides og fjerne Heder, et Fortrin, som Øboerne ikke paa nogen Maade havde eller kunde skaffe sig.

Den bragte dem i Forbindelse med en Omverden, hvis hjemlige Radius var — kunde i hvert Fald være — af omtrent lige saa stor Udstrækning, som Nørrejylland var bredt og langt. Men den bragte mange langt videre. Et stort Tal af dem kom i direkte Forbindelse med det sydlige Udland. De fleste af dem, der drog sydpaa, kom ganske vist sjælden længere end gennem Slesvig til Holsten, men hvad blot en Rejse gennem hele Jylland og de to Hertugdømmer betød for Folk, der til daglig levede afstængte og ensomme, kan man tænke sig til. Navnlig hvis man husker den almindeligt fastslaaede Kendsgerning (fastslaaet af alle Folklorister og andre, der er dykket ned under Emnets Overflade), at Jydens Evne til at indsuge og optage ny Indtryk er en af hans mest udprægede Egenskaber.

I Forvejen havde Driverne, der lodsede Stude og Kvæg og Svin og Faar og Gæs ned gennem hele Landet, lært de lange Ruter at kende til Fods. Men de

fleste af Husflidens Folk kom til Vogns, og de naaede længere. Sjællænderne med deres nære Hovedstad og de mange, nære Købstæder fik ganske vist rigeligt at se af Stadsvogne og pyntelige Optog og flotte Rytterskarer og stadseligt klædte Damer og Herrer. Men ingen sjællandsk Bonde vendte hjem med store og levende Indtryk fra Landsdele langt borte, endnu mindre fra Udlandet. Vidste han noget om disse Ting, havde han hørt det fra andre. Hedebonden havde selv set dem.

Der er derfor ingen som helst Tvivl om, at den jydske Hedes Husflid har givet Hedebønderne Udsyn og gjort dem personlig fortrolig med Forhold, Øernes Smaabønder ikke havde noget Kendskab til eller Forudsætninger for at tage Stilling til. En personlig Udvikling af denne Art kunde kun virke fremmende paa de Egenskaber, der i Forvejen prægede Folkene paa den mørke Hede — Selvstændigheden og Selvfølelsen. Dertil kom, at Langfarterne og den evige Handlen undervejs af sig selv maatte udvikle Jydens vaagne Sans for Handel og Omsætning. Han handlede hjemme, og paa hver Rejse samlede han ny Erfaring i Kunsten at give en Mark ud og faa to hjem, helst tre.

*

Hvorledes gik det nu med Landbruget, naar en vis og ikke ringe Procentdel af Ungdommen af begge Køn og af Hedeegnenes Mænd var optaget af Arbejde og Handel langvejs borte? Hvis den sjællandske Bonde havde fundet paa at rejse rundt i Jylland (der skal dog mindes om, at Fynboerne berejste Landet med Humle,

men det var som Regel Opkøbere og ikke Avlerne, der besørgede Omsætningen) med en eller anden Ting, Jyderne havde Brug for, og som han kunde sælge derovre med Fordel, saa vilde han have haft Valget mellem enten at blive hjemme eller betale andre for at drive Gaarden. Men Hedegaardene drev jo til en vis Grad sig selv, omend, som Tang Kristensen siger, det var Slid og Slæb at være Bonde paa Heden.

Hvem der nu end drev Gaardene, saa kunde man hvert Aar paa alle Veje ud og ind i Riget møde de kørende Pottemænd og Træhandlere og de vandrende Uldkræmmere, hvilket var ensbetydende med, at en Del, ofte en meget vigtig Del, af den hjemlige Arbejdskraft var borte.

Det er herom, Hugo Matthiessen siger de meget træffende Ord i sin Bog »Den sorte Jyde«, den ypperlige Fremstilling af Hedebøndernes Liv:

Saa vidt forskellige alle disse Bierhverv end artede sig, et var de fælles om: — yderligere at garantere og befæste Lyngens Herrevælde i Jylland. De stjal i mere eller mindre Grad Kræfterne bort fra Kampen med Jorden, fastholdt de gamle Agerbrugsformer i deres Primitivitet, ja virkede i mange Tilfælde direkte med til at hjælpe Lyngen i dens ihærdige Erobring af Landet. Og de mindskedes ikke, men voksede tværtimod stadigt i Løbet af det 18. og første Halvdel af det 19. Aarhundrede, saa de yderligere kom til at virke som en Hemsko paa den ny Bevægelse, som voksede frem for at frarive Lyngen Jorden. Thi naar disse Erhverv for et Par Menneskealdre siden døde hen, var det ikke, fordi Efterspørgsel og Afsætning glippede,

ingenlunde, — men fordi Troen paa Muligheden af at omskabe Heden til Skov og Ager endelig sejrrigt brød igennem.

*

Da Hedens Nytid trængte sig paa under saa paagaaende Former, at Hedens Folk af Udviklingen blev tvunget til at tage Stilling til den og dermed til Fremtiden, kunde man passende karakterisere Hedebonden som den udprægede Hjemmefødning men med udprægede Evner og Anlæg for Søgen mod og Omgang med det Fremmede. Forklaringen paa denne ejendommelige og indenfor Landets Grænser sikkert enestaaende Kombination maa udelukkende søges i Jydens medfødte Hang til og Evne for Sjakren og Handlen. Man handler ikke godt hjemme, og man handler skidt med sine egne (det gør for Resten Jyden ikke altid). Dertil kom jo iøvrigt den nærliggende Kendsgerning, at det var de Fremmede, der havde Brug for, hvad Jyden havde at sælge.

Denne Hjemmefødning med den hede Udlængsel rummede flere Gaader i sit forunderlige Sind. Man kunde have ventet, at de Tusinder af ny Indtryk fra fremmede Egne og fremmede Mennesker, som Aar for Aar indsugedes og bragtes med hjem til de stille Sogne, paa en eller anden Maade havde givet sig et Udslag i Praksis i den hjemlige Bedrift eller lokale Forhold i det hele taget. Her staar vi ved en af de mærkeligste Gaader. Hvor meget nyt Hedebonden end saa paa sine mange og lange Rejser, saa blev han ved at være den samme, naar han vendte hjem. Hans Landbrug og Livsførelse ændredes ikke.

Undertiden samlede han Penge, ikke saa faa endda, og det kunde hænde, at den, der var begyndt som simpel Hosekræmmer, over Studehandel endte som Herremand eller Stormand i en Købstad. Heller ikke den direkte Omplantning fra Heden til Storbyen gik Bonden nemlig af Vejen for, og der foreligger utallige Eksempler paa, at han bragte det videre end alle andre, fordi han var i Besiddelse af det medfødte Handelstalent og den medfødte Sparsommelighed.

Men det store Flertal af dem, der agede ud og vendte hjem igen med gode Penge for de Ting, der havde været i Vognen, blev ved at være de samme. Rystelserne ude i Verden, som de ofte erfarede hurtigere end Øboerne, samlede de vel ind og tog med hjem og lod gaa videre. Men Heden blev ved at være Hede for dem, endda i den Grad, at de nødig vilde af med noget af den.

Det er ogsaa ejendommeligt at se, hvorledes Jyderne stillede sig til den politiske Udvikling, da det politiske Røre satte Sindene i Bevægelse for godt 100 Aar siden. Bønderne var levende med i det politiske Liv, hvad der klart og tydeligt blev understreget, da de ved det første Valg til den nørrejydske Stænderforsamling 1836 mødte med hele 87 Procent Valgdeltagelse. De valgte 12—13 af deres egen Stand, og hvor de vilde, satte de deres egen Bondekandidat ind. Valget til den grundlovgivende Rigsforsamling 1849 viste en lignende Interesse, men den viste tillige, at Bønderne nok skulde møde frem, naar det gjaldt Valget, men at selve det politiske Arbejde bagefter ikke interesserede den enkelte personligt i særlig Grad. Ellers vilde der uden

Tvivl være blevet valgt langt flere Bønder, end der blev.

Som vi husker, gik det ved Valget til Rigsforsamlingen meget haardt til paa Øerne. Bønderne vilde have valgt deres egne Kandidater, og Borgerne, der støttede sig til og stemte paa »Intelligensen«, vilde ikke have med Bønderne at gøre. I mange Købstæder faldt der ikke en eneste Stemme paa Bondevennernes Kandidater.

Men til Jylland var den ret voldsomme Bondebevægelse i Virkeligheden slet ikke naaet. Der gik det fredeligere til overalt. Folk stemte paa »rolige og velansete« Mænd, i mange Tilfælde paa den Godsejer og Embedsmand, der var bedst kendt paa Egnen. Medens der paa Øerne valgtes »Bondevenner« i 38 af de 54 Valgkredse, valgtes der i Jylland kun nogle faa Bondevenner. Hedebonden passede sin Lyng, sine golde Agre og sin Husflid og lod de andre om Politikken i Praksis.

Vandet og Mergelen

HAVDE de mange Forsøg paa at udrydde Heden, der var gjort i Generationer, da slet ikke interesseret Bønderne? Ikke saa meget, at det betød noget virkeligt. Regeringens Bestræbelser paa i Slutningen af det 18. Aarhundrede at kolonisere og opdyrke Alheden og andre golde Hedestrækninger, havde Hedebønderne betragtet med Mistillid for ikke at sige Fjendskab. De Resultater, der kom ud af Kolonisternes Flid, skulde ganske vist heller ikke opmuntre Bønderne til at forsøge. Dertil kom det temmelig væsentlige, at Kolonisationen betaltes af Staten (den kostede efterhaanden ca. 300.000 Rigsdaler, og ret meget kom der ikke ud af den), medens Bønderne skulde udrede Omkostningerne, hvis de selv vilde rydde Hede og lave den om til Agerbrug. Og dels vilde de ikke gerne ofre Pengene paa et Arbejde, de paa Forhaand ansaa for tvivlsomt, og dels havde de simpelthen ikke de nødvendige Midler.

Landhusholdningsselskabet havde i Aarevis udfoldet en livlig Virksomhed for at støtte Hedeopdyrkningen, men store Resultater havde Agitationen ikke givet. Hist og her sad der baade Gaardmænd og Husmænd,

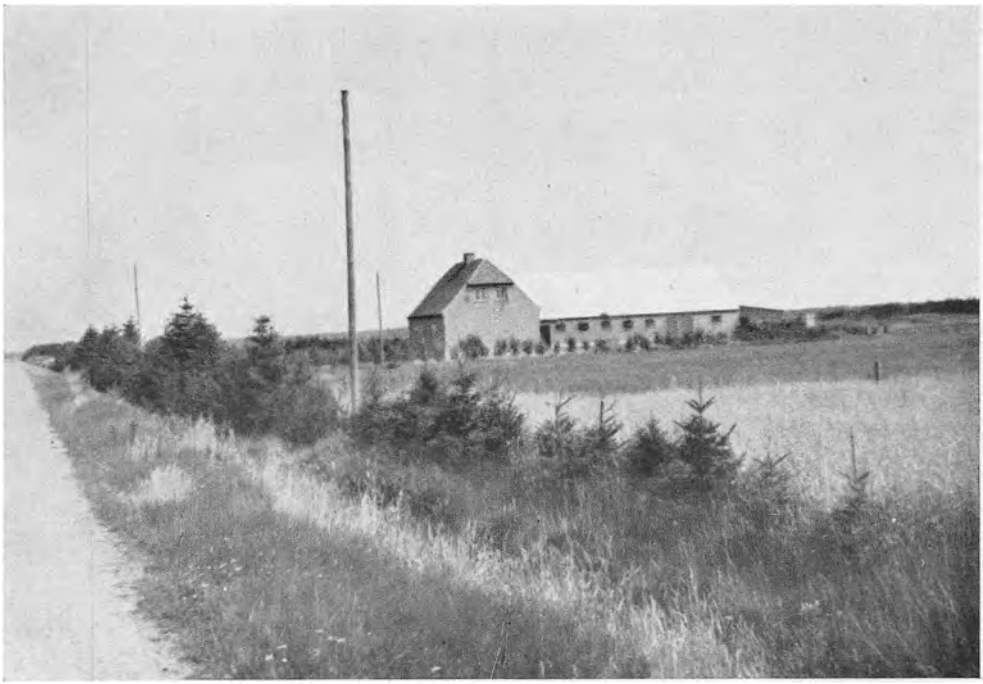

Smukke og moderne Nybyggerhjem har efterhaanden rejst sig overalt, hvor den ny Slægts Hedebrydere har lavet Lyngagrene til dyrkede Marker. Dette lille Landsted ligger paa Grindsted Søndermark og tilhører Sigurd Hansen. Billedet er taget 1943. Ejeren begyndte ikke nær saa flot. Og der var heller ingen Læhegn langs Vejen eller gule Kornagre inde paa Marken. Der var kun een Ting — Lyng. (Hedebrugets Arkiv.)

Det meste af Lem Østerhedes graa Hverdagsansigt tog sig saaledes ud i 1942.
(Hedebrugets Arkiv.)

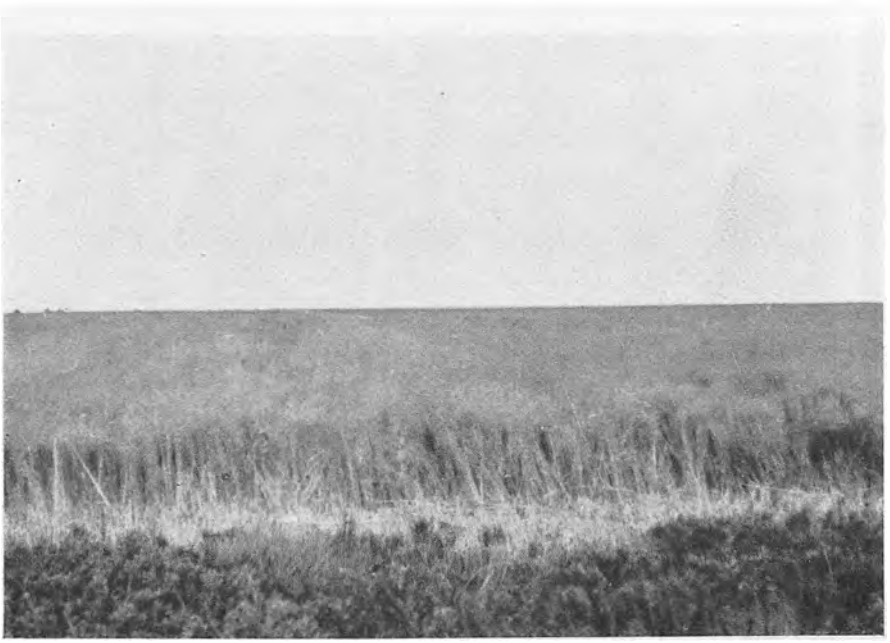

Men her er et Stykke af samme Hede, ogsaa fra 1942, der kunde prale med kraftig Hør lige efter Opdyrkningen. (Hedebrugets Arkiv.)

der ved et haardt Slid havde faaet dyrkede Marker og Agre ud af de lynggroede Heder, og Selskabets Pengebelønninger og Sølvbægre var efterhaanden uddelt til mange Hedebønder. Men i selv Hovedproblemet om *Storhedens* Omskabelse til Landbrug betød disse Oaser intet. De var i al Lyngmørket kun smaa, lysende Stjerner, der angav de Veje, som skulde gaas.

Alt efter Hedens Omfang og Undergrundens Beskaffenhed var man paa de forskellige Egne gaaet forskelligt frem ved den »Udstykning«, der havde fundet Sted. Opdyrkningen skete i Reglen ud fra gamle Hedegaarde. Naar en Søn eller Datter skulde fæste Bo, lagde man Grunden til en ny Ejendom. Et Stykke Agermark, lidt Eng og et passende Stykke Hede og Kær udparcelleredes fra Gaarden og lagdes under den ny Bedrift. Snart var det de unge, som flyttede ind i det ny Hjem, og snart de gamle, som, efter at have afstaaet den gamle Bedrift til Børnene, flyttede ud paa Heden for der at begynde næsten paa bar Bund. Men enten det var de unge eller gamle, saa mødte de med Erfaringer fra det gamle Hjem, med fuldt Kendskab til alle Hedens Forhold, med Arbejdsmod og med urokkelig Tro paa, at det, som de gik i Gang med, kunde føres igennem. Jorden var oftest simpel, ja, stundom saa simpel, at mange Sagkyndige uden Betænkning vilde erklære den uegnet til Dyrkning, og alligevel gik det ret ofte frem fra to til fire, fra fire til otte Køer, uden at man i Grunden forstod hvorledes.

Helt anderledes har Udviklingen været i de Egne, hvor der fandtes større Landsbyer med god Muldjord til Gaardene. I disse Egne var det meget sjældent, at

man tog fat paa Opdyrkningen af Heden for at skaffe ny Hjem for Børnene i Gaardene; Landsbyens Bønder kunde daarligt tænke sig at flytte ud paa Heden eller at anbringe deres Børn i et Hedehjem. Enkelte dyrkede maaske nogle Agre i Heden for at skaffe Græsning til Faar og Lam, men blev der opført Bygninger paa saadanne Hedeagre, var det som Regel for at skaffe Hjem til et halvgammelt, veltjent Tyende, der fortsatte sin magre Tilværelse som Slider, men som nu blot skiftede fra Tjenestekarl til Daglejer. For Indvinding af nyt, dyrket Land betød disse sidste Hjem i hvert Fald slet intet.

For Viborg Amt angives det opdyrkede Hedeareal indtil 1845 ganske vist til »flere Tusind Tønder Land«, men i Betragtning af, at Arealet af Hede, Mose og Flyvesand var opgjort til ca. 140.000 Tdr. Land, var det jo ikke noget større Svind, der var gaaet i Lyngen. Hederne med deres vide Kær og Moser laa stadig hen som de store, tomme Ødemarker, de var.

*

Vendepunktet kom, da Det danske Hedeselskab stiftedes 1866. Hedeselskabets og *E. M. Dalgas'* Historie er skrevet mange Steder, og den skal ikke gentages her. Dalgas kendte alle Fremstillinger af Jylland som tidligere Skovland, og han vidste, hvor Skovene havde staaet. Hvor han ikke kendte Omraaderne fra sine Jordbundsundersøgelser, der havde han set de mangfoldige, sidste sørgelige Levninger af Fortidens Løvskove, der mødte ham overalt fra Viborg til Holsted, fra Jelling til Ringkøbing, de større og mindre, men

overalt lave og forkrøblede Ege- og Bøgekrat. Dalgas vilde nok have Heden dyrket, men han vilde først og fremmest have den beplantet. Det var Skove, der skulde afløse Lyngen. Men han var meget ilde stedt. Han tvivlede ikke paa, at Opgaven kunde gennemføres, men han var heller ikke i Tvivl om, at dens Løsning fuldkommen og aldeles afhang af, at Hedebønderne blev vundet for Sagen. Det var dem, der skulde og kunde gennemføre den, hvis Arbejdet skulde faa nogen Udstrækning. Han selv og andre kunde sagtens lave nogle Plantager paa nogle Tusind Tønder Land, og det var naturligvis en Begyndelse. Men faa lavet det meste af Jyllands 140 Kvadratmile mørke Flader og Bakker om til Skov — og det var jo det, han vilde — det kunde kun den jydske Befolkning selv.

Og der stod han. Som ingen anden Fremmed kendte han Hedebøndernes stædige Vedhængen ved det overleverede. Han kendte, og for saa vidt værdsatte, deres indgroede Konservatisme. Men hvor skulde han hente Eksempler til Efterfølgelse fra, naar han nu talte om at faa lavet Skov, hvor deres Fædre i Aarhundrede havde levet af Heden. Han kunde henvise til, hvad Staten havde gennemført af Plantager paa Alheden, ved Viborg, paa de øde Hedestrøg ved Palsgaard og paa Hederne nede ved Randbøl. Jo, Tak, det var ogsaa noget at tage ved Lære af. Havde han ikke selv gjort Statens og Privates mægtige Pengeofre i Skovbrug paa Hederne i smaa 100 Aar rigtigt op? Var det ikke ham, der havde vist og næsten dokumenteret, at der paa de Titusinder og atter Titusinder Tønder Land Hede, hvor Anlægget af Plantager havde kostet utrolige Sum-

mer, nu kun stod 10.000 Tønder Naaleskov, der kunde kaldes for Skov? Og det var alt, hvad der var naaet paa hundrede Aar! Og saa kom han uden videre og forlangte, at de skulde rydde deres Hede og plante Fyrrestiklinger i Stedet.

Det er Dalgas' store og uvisnelige Fortjeneste, at han virkelig fik Bønderne til at plante Stiklingerne. Han lurede dem.

*

Der er det med Lyngen, at den kan taale alt, bare ikke Vand. Man kan hælde alt muligt paa denne herlige Plante (herlig, naar man selv kan bestemme, hvor meget man vil have af den), og den taaler det. Men den dør, hvis man blot bliver ved at hælde Vand over den. Og Hedebønderne led af kronisk Vandtørst. Hvis det var gjort med, at et Pumpeværk automatisk rislede Vandet fra en Aa ud over Heden ved Siderne, saa havde den jydske Hede været borte for mange Aar siden. Altsaa forudsat, at der havde været Aaer nok, at de havde ligget tilstrækkelig tæt, og at det hele ikke havde kostet for meget.

Men det blev alligevel Aaerne og Pumperne, der kvalte Lyngen, det blev dem, der fik Plantningen i Gang. Rundt om havde mange Bønder forlængst forstaaet at blive Herrer over det Vand, der flød forbi Ejendommene. Flere Steder havde de anbragt gammeldags Skovlhjul, der slap Vandet fra Aaen ud i Trærender, som førte det videre ud over Hederne. Hellere end gerne vilde Bønderne i Lag med større Anlæg, men dels magtede de ikke Vandmasserne i de store Aaer, og dels kostede det for meget med Anlæg, i hvilke de

Naar de unge Graner i Heden har overvundet de allerførste Børnesygdomme og har vist, at de kan og vil gro, skal de skærmes. De bliver »pløjet til«, hvilket sker ved — som Billedet viser — at hver Række Graner af Ploven faar en bred Fure lagt ind mod sig fra hver Side.
(Hedeselskabets Arkiv.)

Billedet er fra Stenholt ved Engesvang. En yngre Plantages snorlige Rækker er i god Vækst paa den magre Agerjord. (Hedeselskabets Arkiv.)

mægtige Strømhjul var den centrale Del. Det blev Hedeselskabet, der løste denne store Opgave, og den løstes ved at forlade Hjulene og Trærenderne og i Stedet lave milelange Vandingskanaler, der spredte Vandet ud over store Strækninger.

Da Selskabet havde eksisteret i 25 Aar, var der næsten ikke mere Vand at hæve. Mægtige Arealer Vandingseng var skabt, hvor Jorderne før laa døde og ufrugtbare hen. For de Landmænd, der endnu nærede nogen Tvivl overfor Kanalvandingen, blev Selskabets første store Kanalisering, Anlægget af Skjernaakanalen, et afgørende Bevis for, hvad der kunde udrettes.

Hvis De ikke kender Sønder Felding By, saa besøg den engang. Baade den og den nære Omegn er værd at se paa, bl. a. fordi man der staar midt i en af Fortidens ødeste og fattigste Egne i Jylland. Skjernaaen løber lige Sønden om Byen, og hvis man ikke kommer der paa den rigtige Aarstid, kan det hænde, at Aaen kan minde noget om, hvad man har læst om Volga. Her laa Jorden i ældre Tider rundt om Byen som høje, tørre Sandbanker, og Engene ved Aaen gav ikke megen Sommerføde til Kreaturene; for det meste var tarveligt Græs og sure Mose- og Kærstrækninger. Høet, der blev høstet, var noget elendigt Stads, men da man ikke havde det bedre, blev det brugt, og Kvæget kendte ikke andet.

Saa kom Kanalen. Den skar sig gennem op paa den flade, sandede Mark, og herfra rislede Vandet ned over Agrene fra Afsats til Afsats for at ende nede paa de gamle Enge ved Aaen, der fik sig en Omgang ordentligt Vand, inden Aaløbet atter fik den Strøm til-

bage (altsaa kun en vis Del af den), som Mennesket havde laant fra den 15 Kilometer højere oppe. Det bedste af sit Indhold havde Vandet jo givet fra sig til Markerne under Turen.

Hvad kom der nu ud af det? Det kan man selv se derovre. Men dengang kunde det ses langt bedre, for da kunde alle huske, hvordan det hele havde set ud, inden Kanalen kom. Og det saa saadan ud, at der var Hede til alle Sider, og hvor Lyngen ikke bredte sig, sved Solen de jammerlige Græstotter og den tyndstraaede Rug og Boghvede paa de sandede Marker. Men allerede efter nogle Aars Forløb begyndte Markerne at give Afgrøder, som man aldrig havde set Mage til paa Egnen, og da Ejerne af Gaardene indenfor Vandingsomraadet var klar over, at Vandet kun var en Begyndelse, der skulde udnyttes helt, tog de fat paa Mergling og Gødskning. For dem, der havde været med fra Begyndelsen, blev Resultatet noget af et Eventyr. Efter 25—30 Aar var Besætningerne paa Gaardene steget til det tre- eller firedobbelte. Hvor man før havde holdt en halv Snes Køer, kunde der nu holdes et halvt Hundrede. En større Gaard var Drongstrupgaard med sine 600 Tdr. Land. Den havde 5 Heste og 24 Kreaturer. Siden udstykkedes den og deltes i fem Gaarde, der tilsammen kunde holde ca. 30 Heste og over 100 Kreaturer. Værdiforøgelsen af Felding Bys Jorder blev efter en god Menneskealder anslaaet til 300.000 Kroner.

*

Se, det var noget, Folk kunde tage og føle paa. Det var noget, som netop Bønder kunde vurdere. Og det

var jo Dalgas og hans Selskab, der havde lavet det hele. Det kom man ikke uden om. Han havde selv været med ved alle vigtigere Undersøgelser og Møder, og han havde atter udfoldet sine enestaaende Evner til at samle alle, ogsaa de mistroiske og ængstelige, om Sagen, saaledes at Egnens Folk løftede den i Flok. Og saa var der altsaa den Ting (der gav lidt Stof til Eftertanke), at naar Hedeselskabet kunde lave Lands Udseende og Menneskers Vilkaar og Forhold i den Grad om fra Bunden af, saa kunde det vel heller ikke være rent galt med denne Talen om at plante Fyrretræer, hvor Jorden ikke var særlig egnet til Opdyrkning. Og der var det ved denne Dalgas, at han, Officer og fin Mand, kunde tale med almindelige Bønder og Smaafolk, som om han hørte hjemme mellem dem, og det var jo ikke altid det, man var kommet ud for. Endvidere var der det at bemærke om ham, at naar et Møde skulde begynde Kl. 12, saa *var* han der Kl. 12, hvordan Vejret end rasede. Og de, der kendte ham godt (og det var der efterhaanden mange, der gjorde), vidste at fortælle, at han endnu aldrig havde brudt en Aftale. Hans Ord var det sikreste af alt.

Saadan noget rygtes. Det er da heldigvis saadan, at ogsaa det gode, Menneskene udretter, løber foran. Undtagelsesvis hurtigere end det onde. Og her var der kun godt at sige. Det skabte en Garanti, som alle tog for gyldig, og det skabte ny Planer og ny Fremdrift og ny Ønsker fra andre Egne om at være med.

Mergelen kom mere og mere i Brug. Snart havde Mergelsøgere vredet deres Bor ned i Sogn efter Sogn, Hede ved Hede i hele Jylland, hvor Mergelen tiltræng-

tes, og det vilde sige det meste af Landet ned til Kongeaaen. Mergelselskaber blev dannet, og Tusinder og tilsidst Mililoner af Læs spredtes ud over milevide Bakker og Flader, hvis stride Lyng var brækket op, og hvis mørke Bund laa og ventede paa det, der i Tidernes Løb skulde gøre den til Muld.

Lige saa gal, som Hedebonden havde været efter Vand, var han blevet efter Mergel. Der var det ved Vandet, at dels vidste man, at det kvalte Lyngen, og dels kunde man meget hurtigt overbevise sig om, hvad det duede til. Men Mergelen havde ikke det samme Lov paa sig, og der gik en Tid, inden den fik det. Det var jo ikke længere siden end i 1830'erne, at Bønderne i Daugbjerg erklærede den ikke alene for »unyttig men ogsaa for fordærvelig«. Saa var der yderligere den Antegning at gøre, at medens det gik let med Vandet, naar Kanalen var i Orden, saa var det et Slaveslid med Mergelen, baade med at faa den tilført (ofte langt borte fra), at faa den spredt paa Markerne og faa den pløjet ned. Vandet kom og gik af sig selv. Mergelen gjorde intet. Den skulde tages med Vold.

Der er af Hedeselskabet i Tidernes Løb undersøgt over 6000 Mergellejer, og over 2000 af dem er udnyttet. Mergelbanerne har spændt deres milevide Spor, og der er, naar hele Landet tages med, udkørt 24 Millioner Kubikmeter Mergel. Hvilket vil sige, at 200 Kvadratmil af Danmark er blevet merglet.

Det er denne graa, lerede, umedgørlige Substans, der har lavet Revolution i Jylland. Køn er den ikke. Den gør ikke Landskabet smukkere, naar den ligger i Smaaklumper og venter paa at blive forenet med Sand-

jorden. Men det er alligevel Mergelen, der har været det langsomt fængende Krudt i de Kæmpeeksplosioner, der har staaet over Hederne i de sidste 70 Aar. Før den kom, var der brunt, selv bragte den Forladthedens graa Træk over Agrene med sig. Men da den fik udløst de Stoffer, Lyngjorden længtes efter, blev der grønt. Og hvor det grønne trivedes, skabtes der blivende Værdier.

HVOR store Værdierne er, lader sig maale med nogle Tal. Nu er Tal ikke altid lige underholdende. Der er Mennesker, der slet ikke kan fordrage dem. Men de *kan* være saa talende, at man bør høre lidt efter, hvad de siger.

I *Ringkøbing Amt,* Landets største Amt, og den Del af Jylland, der fra gammel Tid har haft det største Hedeareal, fandtes der 1881 200.272 ha Hede, Klit og Mose, men 1929 var Arealet formindsket til 98.222 ha, hvilket altsaa vil sige, at i Løbet af smaa 50 Aar var Svindet i Heder og Klitter ikke mindre end over 102.000 ha. I samme Tidsrum var Arealet af Ager og Eng forøget med over 58.000 ha og Skovene og Plantagerne med over 37.500 ha, og Arealet af Veje og Haver — Enkeltheder, man ellers er tilbøjelig til at overse — var forøget med ca. 12.000 ha.

Udviklingens Linier er fortsat, og de fortsættes fremdeles. Af Undersøgelser, som Hedeselskabet nylig har afsluttet, fremgaar det, at der i de sidste 25 Aar op til 1939 yderligere er opdyrket ca. 39.000 ha Hede, og samtidig er der tilplantet over 3600 ha. Af egentlig Hede og Hedekær var der 1939 i Amtet kun 55.163 ha tilbage.

Helt færdig med Udviklingen var det ofte nævnte Hammerum Herred ikke, eftersom der endnu fandtes over 11.000 ha Hede i Herredet. Det største *Hedesogn* var Borris paa Vestkysten, der har over 3100 ha Hede. Men her tæller ganske vist ogsaa Borris Sønderland (Statens Hede mellem Skern Aa og Omme Aa) afgørende med, idet den maaler ikke mindre end 2500 ha. Alligevel er der i Sognet i de nævnte 25 Aar opdyrket lige ved 1000 ha Hede, og der er oprettet 35 ny Landbrug i samme Periode.

I det nordligere Vorgod Sogn var der ved denne 25-aarige Periodes Begyndelse ca. 1855 ha Hede. Nu er der kun 455. Paa de 1400 ha, der er opdyrket, er der bygget 40 ny Hjem. Det forhen saa magre og golde Sønder Felding Sogn Øst for Borris har indtaget over 1150 ha til Dyrkning, og der er kommet 35 ny Brug til. Nabosognet Skarrild har opdyrket samme Areal, og 30 ny Gaardbrug og Husmandsbrug er oprettet. I det store Grove Sogn er der opdyrket hele 1573 ha, men da den væsentlige Del af Arealet er taget ind til bestaaende Brug, er der ikke i dette Sogn kommet ret mange ny Landbrug paa gammel Hede. Hedeselskabets Folk i Amtet har optalt ialt *866 ny Brug,* der er oprettet i Løbet af de 25 Aar udelukkende i Tilslutning til Kultiveringen af tidligere uproduktive Arealer.

Ser vi paa Tallene fra *Ribe Amt* er det heller ikke lidt, der er naaet. 1881 fandtes der 112.578 ha Hede, Klit og Mose i Amtet, men 50 Aar efter var der kun 48.071 ha, og Arealet af Ager og Eng var forøget fra 177.019 til 209.162 ha, altsaa en Gevinst paa over 32.000 ha. Arealet af Veje og Haver var steget med

10.000 ha, og Plantagernes Areal fra ca. 5000 til ca. 32.000 ha. I dette Amt sluttede Undersøgelserne 1938, og Opdyrkningen og Plantningen havde, som det viste sig, haft et saadant Omfang i de omtrent 30 Aar fra 1910, at der da af egentlig Hede og Hedekær kun var 21.800 ha tilbage. Hvis Udviklingen fortsættes efter samme Linje, vil der omkring 1965 ikke være ret megen Hede tilbage i Ribe Amt, der er værd at dyrke op.

Siden 1910 er der paa gamle Hedearealer i Amtet oprettet 607 ny Brug, og der har rejst sig hele Byer, endda ikke helt smaa, hvor der før kun laa nogle Gaarde og Huse. Der er det landskendte Grindsted, det store Jernbaneknudepunkt midt paa den tidligere øde og forladte Hede, som endnu 1911 (da der ingen Jernbaner var kommet) kun havde 460 Indbyggere, men hvis Udvikling foregik saa eksplosivt, at der alene i Aaret 1914 blev bygget 50 Ejendomme i den lille By. Nu bor der henimod 3000 Mennesker i Grindsted.

Navnlig for de mindre Brugs Vedkommende har Oprettelsen af »Hedebruget« i 1906 været af stor Betydning. Medens Hedeselskabet ikke ydede Penge til Hedens Forandring til dyrket Jord, tog »Hedebruget« denne Opgave op. Institutionen stiftedes med det Formaal at yde *økonomisk Støtte* og Vejledning til Hedeboere, der vilde opdyrke Heden. Der stod ikke saa lidt Storm om »Hedebrugets« Fødsel og første Virksomhed, men Aarene og Resultaterne dokumenterede hurtigt, at de Penge, som Staten gav ud i Tilskud, var givet mere end godt ud. Det vilde ellers være Synd at paastaa, at man flottede sig. Til hver Tønde Land Hede, der opdyrkedes til Agerland, var Tilskudet 25 Kroner, men

der var strenge Regler for Anvendelsen af Midlerne, saa strenge, at vi i vore Dage har vanskeligt ved at anerkende dem. Efter den første Pløjning udbetaltes der 3 Kroner, efter den anden 5 Kroner, medens de sidste 17 først faldt, naar Arealet var merglet og iøvrigt tjenligt til Besaaning. Man vilde altsaa have sikker Garanti for, at Manden, der havde begyndt, ogsaa fortsatte, til Heden var blevet dyrket Jord. »Hedebrugets« smaa Lønninger og endnu mindre Administrationsudgifter maatte afholdes udelukkende ved Hjælp af Medlemsbidraget og Gaver. Men alligevel udrettedes der meget, og med god Samvittighed kunde Institutionen, da den havde virket i 25 Aar, se tilbage paa en Virksomhed, der havde været med til at omdanne 63.588 ha Hede til Agerland, hvad der svarede til 3000 ny Landbrugsejendomme med gennemsnitlig over 20 ha til hver Ejendom.

Ialt har »Hedebruget« fra Starten i 1906 til 1943 formidlet Statstilskud til *Opdyrkning af ca. 111.000 ha,* og dette Areal er opdyrket af Hedeboere, der alle var Medlemmer af Institutionen. 1943 udgjorde Statstilskudet 266.500 Kroner, der anvendtes dels til Opdyrkere og dels til *Nybyggere.* I Tidsrummet fra 1918 til 1943 er der ydet lidt over 1 Million Kroner i Tilskud til ca. 3200 Nybyggere paa Heden.

Det er vel Smaapletter, det drejer sig om, hvis man vil sammenligne det med Hedens store Landbrug. Men de 111.000 ha Hede, der blev til dyrket Mark, udgør et meget vigtigt Kapitel i det store Afsnit af Hedens Historie, der begynder med 800.000 ha Hede og slutter med 200.000.

I Aarene før den nuværende Krig regnede man med, at der oprettedes aarlig ved Opdyrkning, og i Hovedsagen fra bestaaende Brug, 300 ny Hjem paa Heden, og der opdyrkedes (efter en Beregning af Hedeselskabets tidligere Direktør, Skovrider *Flensborg)* 3—4000 ha om Aaret. Med de Brugsstørrelser, der sædvanligvis oprettes, kan man regne med, at der for hver Kvadratmil, der opdyrkes, skaffes Beskæftigelse i al Fremtid for 1000 voksne Mennesker. Dertil kommer saa, foruden selve Opdyrkningsarbejdet, det Arbejde, der er forbundet med Opførelse af de talløse ny Hjem.

Tallene paa Beboerne har ogsaa deres at berette. I de tre mest udprægede Hedeamter har Befolkningstilvæksten været denne gennem de sidste 90 Aar:

	1850	1901	1940
Ringkøbing Amt....	60.638	111.474	164.750
Viborg Amt.....	62.247	106.608	149.580
Ribe Amt.....	51.359	95.682	151.589

Men Tallet paa Mennesker *skulde* jo stige, og stige meget, naar der i to-tre Generationer blev vendt fuldstændig op og ned paa alt. Vi har foran set, hvilken Forandring Hammerum Herred har undergaaet. Men for mange, mindre Lokaliteter i Hedeherrederne har Udviklingen været lige saa eksplosiv, enkelte Steder større. Naar der i Viborg Amt i det korte Aaremaal fra 1901 til 1923 blev oprettet 1180 Statshusmandsbrug (for en lignende Periode var Tallene for Ringkøbing og Ribe Amter henholdsvis 929 og 452), saa maa man

kunne fastslaa, at der alene paa denne Hedebrydningskonto sandelig har været Fart i Tingene.*)

Meget tydeligt ses Udviklingen paa den mægtige Sønder Omme Flade, i hvilken den sydjydske Hedeslettes moderne Knudepunkt, Grindsted, er skudt op som en langsom Trold af en Æske, med Jernbaner og Veje til alle Sider. Sønder Omme Sogn maaler ca. 14.000 ha, og er altsaa ikke et lille Overdrev, man spadserer over paa en halv Time. 1860 boede der 839 Mennesker, der gennemgaaende levede i Fattigdom og alle i Ensomhed. 1941 var der 2245 Mennesker i Sognet, og Antallet af Landejendomme var flerdoblet.

Eller lad os tage et andet Hedesogn, Ølgod, Ribe Amts nordligste Sogn, der støder op til Ringkøbing Amts Sydspids. Nu fik ganske vist Ølgod By (og dermed hele Oplandet) en Fortrinsstilling, fordi den laa saa heldigt, at den vestjydske Længdebane velsignede den med en Station, og derfor fik den et Forspring forærende. Men det havde naturligvis ikke hjulpet, hvis Befolkningen ikke havde forstaaet at udnytte det. Men de har virkelig faaet noget ud af det.

1850 boede der 1456 Mennesker i Sognet. 50 Aar efter, da Opdyrkningen havde været i Gang for Alvor i 30—35 Aar, var de blevet til 2695. Men de blev ved, og det gik stadig stærkt. Ved Folketællingen for fire Aar siden var de forøget til 4096. De er ikke færdige endnu.

Omkring 1850 var der ca. 150 beboede Ejendomme i Sognet. Et godt halvt Hundrede Aar senere var Tallet

*) Kun eet jydsk Amt har i samme Periode kunnet opvise en større Udstykning. Det er Randers Amt med 1629 Statshusmandsbrug.

steget til 533. Det var selvfølgelig Jernbanen og Stationen, vil man sige. Ja, for Stationsbyens Vedkommende, men det kan hurtigt gøres op, eftersom de jordløse Huse kun udgjorde 134. Tilvæksten af Landejendomme havde altsaa i Løbet af godt 50 Aar været ca. 250. Tallet paa store og smaa *Landejendomme* er nu 460.*)

Det maa være underligt for de Gamle at se den Revolution, der er sket, underligt, fordi den har været stilfærdig og jordbunden i sin Form og sine Ytringer, velsagtens fordi det var det enkelte, levende Menneske, der bar sin Del af Ilden til dens jævne Lue. Endnu i 80'erne var Sognets østlige Del øde Overdrev og Hede, hvor Ungkvæg og Faar drev om og kaprede sig en sparsom Føde. Beboerne i de faa, ensomme Hedehytter havde en ringe Indtægt af at modtage Faar til Sommergræsning i Lyngen fra mere veldyrkede Egne. Nu ligger der Gaard ved Gaard med veldyrkede Marker, der skærmes for den stride Vestenvind af levende Læbælter, der krydser hverandre i alle Retninger.

*

Læbælterne, de levende Hegn hører sammen med Mergelen. Hvad kunde det nytte, at Mergelen langsomt lavede Lyngjorden til Muld, naar Blæsten jog Sanddynger fra den løse Jord ind over det spirende Korn, eller, hvad der var lige saa slemt, knækkede

*) Danmarks og *Verdens* første Andelsmejeri, *Hjedding Mejeri*, oprettedes i Maj 1882 i Ølgod Sogn. To Aar efter oprettedes endnu et Mejeri, Lindbjerg Andelsmejeri. Det dengang tyndt beboede, vestjydske Hedesogn har paa Mejeribrugets Omraade indskrevet sit Navn i Historien. For Tiden indrettes der Museum i Hjedding Andelsmejeris første Bygning, der ligger lidt udenfor Ølgod By.

den Sæd, der var kommet op og var i Gang med Modningen. Gamle Dalgas vilde, som det er sagt, gøre Jylland laadden. Pletvis kunde det ske ved at anlægge store Plantager, eller mindre, over det hele kunde det gennemføres ved at lave levende Bælter af Fyr og Gran, der skærmede Afgrøderne og holdt paa Fugtigheden. Det var 1885, han begyndte at oprette Plantningsforeninger rundt om paa Halvøen (af dem er der 70 nu), og siden han tog fat, er der udleveret over 700 Millioner Planter alene til Læhegn og Smaaplantager. Der er ingen, der har talt op, hvor mange levende Hegn, der knor sig paa Kryds og tværs gennem Jylland, men det bliver til Titusinder af Kilometer.

Der foreligger heller ingen Statistik over, hvor mange smaa Plantager der er anlagt ved Gaarde og Huse (de store Plantager, Skovene, kommer vi til senere). Men de er plantet overalt fra Skagen og (siden 1920) til Rigsgrænsen, og Tusinder af Gaarde er skærmet af en lille Fyrreplantning eller Granskov, hvis Ejeren ikke har foretrukket at lægge Plantagen paa de faa Tønder Land i Udmarken, der alligevel ikke duede til noget.

Lederen af Hedeselskabets Plantningsafdeling, Afdelingsleder, Skovrider *B. Steenstrup,* har vist Forfatteren den Velvilje at foretage en skønsmæssig Opgørelse, og den viser, at der under Selskabet er indregistreret ikke fredskovpligtige Smaaplantninger i Jylland i et samlet Tal paa ca. 800 og med et samlet Areal paa ca. 3800 ha. De er alle over 2½ ha. Men desuden mener Afdelingslederen, at der yderligere findes ca. 4000 ha Smaaplantninger paa over 2½ ha, som ikke er fred-

skovpligtige, og naar man medregner det store Antal smaa Plantager og Smaaplantninger paa under $2^1/_2$ ha, vil det samlede Antal ikke fredskovpligtige Smaaplantager dække et Areal paa ialt 10—12,000 ha.

Jo, Landet er blevet laaddent, og det er blevet levende. Vejene krydser hverandre fra Sogn til Sogn, og Jernbanernes Spor løber over Sletter og Bakker og Hulninger, sommetider paa Steder, hvor Hjorddrengen for kun 30—40 Aar siden drev med sine Faar, og hvor Bonden asede sig frem ad dybe Sandrender med Studene for Vognen og med Lyngen slaaende mod Navene fra begge Sider. Afstande eksisterer ikke. Der er ikke mere en Dagsrejse til nærmeste Nabo.

*

Det er store, ufatteligt store Ting, der er sket. Det er jo ikke eet enkelt, stort Sogn, der er Tale om. Det er heller ikke et Hedeherred eller et Amt, der havde rigeligt med Lyng. *Det er et Land, der er skabt om.* Hederne bredte sig ikke alene Vest for Vandskellet. Store Arealer laa hen som Hede paa den anden Side Skellet, i Vejle Amt, i Aarhus Amt, i Randers og i Aalborg Amt og Nord for Limfjorden.

Men i alle Amter vaagnede Lysten til Kampen mod den Arvefjende, der hidtil nærmest havde staaet som Hedebondens Ven. Da Tiden var inde, blev Kampen taget op. Nu er man forlængst naaet dertil, at man begynder at blive ængstelig for, at der ikke skal være levnet saa megen Hede til de kommende Generationer, at Efterslægten kan danne sig et Skøn over, hvorledes

Landet saa ud, da Lyngen gjorde Jylland til det mørke Fastland. Det er der nu ingen Fare for foreløbig.

Hvem er det saa, der har skabt Landet om? Det er Hedens egne Folk, og ingen andre kunde have gjort det. Der var i hvert Fald ingen andre, der vilde. Det er det store og forunderlige ved Hedebonden, at han, da det drejede sig om hans Eksistens, forstod sin Besøgelsestid. Det var ikke givet, at han vilde forstaa den. Man kunde tværtimod have ventet, at han havde siddet Kaldet og Varslerne overhørige. Thi var det ikke ham, der i Aarhundreder værnede og fredede om Heden? Var det ikke ham, der ikke kunde faa Hede nok og ikke for nogen Pris vilde undvære den mindste Plet Lyng? Var det ikke ham, der forsømte alt for at tjene til det Livets magre Ophold, som Heden ikke kunde give ham? Og var det ikke ham, Hjemmefødningen, der blev Omstrejfer om Sommeren og om Vinteren sad sin lerklinede, afsides Stue og lod Verden udenfor skabe sig, som den nu fandt for godt? Og saa ser vi ham, da Tidens Fylde kom, begynde at udrydde Heden med en Flid og Paagaaenhed, der kun kan sammenlignes med den Nænsomhed og Iver, hvormed han før havde fredet om den. Der er nogle, der siger, at det, der er sket med den jydske Hede i de sidste 75 Aar, er et af de store Undere. Det er sandt. Men det største Under er ikke, at Heden er blevet til Agerland. Det store og næsten uforklarlige ligger i, at Hedebonden skabte sig selv om fra Grunden af — sin Livsform, sit Arbejde, sine Vaner, sit Levesæt. Han begyndte Opgøret med sig selv. Da han havde erkendt Varslernes Rigtighed, kunde han se ud over Grænser, hans Øjne hidtil havde

stirret sig blinde paa. Og saa tog han fat paa den Gerning, der har gjort ham og hans til det, de er i Dag.

*

Men inden vi forlader Heden og dens Mennesker, maa vi høre et Par Ord om en, om en eneste af de Tusinder navnløse, der var med i den haarde, sejge forreste Linje, den, der aldrig gav op, da Kampen først var begyndt. Beretningen er fra Hammerum Herred og er taget fra H. P. Hansens »De gamle fortalte«, og den fortæller om *Søren Christensen,* der døde 1939 i Ikast, 94 Aar gammel. Han fortalte den til H. P. Hansen kort før han døde:

Søren har næsten hverken haft Far eller Mor. Moderen døde, da Søren var lille, og saa blev han opdraget hos sin Mormor, gamle Kjæn Sta'fen, i Tulstrup, Da han var otte Aar, kom han til at tjene hos Jens Østergaard, Niels Østergaards Fader i Faurholt, og der var han i fem Somre som Faarehyrde. Han vogtede et halvthundrede Faar oppe i Heden mod Nord. Senere tjente han hos Troels i Vestergaard i Faurholt, hvor han passede Studene. En Dag var han gaaet hen til nogle andre Hyrder, og da løb hans Stude væk. Som Belønning fik Søren den Dag nogle velfortjente Rap af sin Husbonds Pisk.

Han blev gift to Gange. Første Gang med Smedens Datter i Fastrup, Else Lauridsen. De kom først til at bo i et Hus i Fastrup, men saa købte de 550 Tdr. Land Hede for lige saa mange Daler fra Lille Nørlund i Ikast, og de købte otte Fag gammelt Bindingsværk i Vester Isen og fik et Hus stablet op. Men sølle var det hele,

Dette Billede har virkelig historisk Interesse. Alle har hørt om den store, gamle Birkebæk Plantage, der nu sammen med tilstødende Plantager udgør en Storskov paa 6000 Tdr. Land. Først 1896 var Birkebækplantagen blevet saa tæt og kraftig, at den første Gennemhugning af Bjergfyrrernes Masser kunde finde Sted. Det er denne Gennemhugning, der ses her.

(Hedeselskabets Arkiv.)

Ganske ung Bjergfyrplantning i raa Hede kan skabe et særegent Billede af Skønhed og Frodighed. De utallige friske Skud paa lysegrønne Grene bringer Tankerne langt bort fra graa Hede med brun Lyng. Om en halv Snes Aar kan Børnene ikke længere hoppe over Planterne. Saa er det blevet tæt Vildnis, hvor et Menneske vanskeligt kan komme igennem.

(Hedeselskabets Arkiv.)

og smaat havde de det. Det kneb Søren at blive betroet en Skæppe Rug i Bjerg Mølle, Nord for Isen; men senere fik han dog to Skæpper samme Sted uden Penge.

Først købte han et Par usle Køer for 20 Daler Stykket. Det var Meningen, at han vilde begynde at brække Heden op med disse, men da han fik dem for Ploven, og de skulde trække, faldt de om, de arme Dyr. Saa lykkedes det ham at faa fat paa et Par Smaastude, men saa snart disse blev store, maatte han jo sælge dem for at faa nogle Penge fra.

Efterhaanden fik de dog lidt Besætning, og de havde en pæn Faareflok. Men det traf ind med Uheld for dem. De mistede en Ko, og de mistede 18 af deres 21 Faar, saa Søren havde mest Lyst til at rende fra det hele.

En Dag klagede han sig til Chr. Lyngholm i Hesselbjerg over sin elendige Tilværelse. Da tilbød Manden, at Søren kunde faa et Par smaa Stude og en Kvie af ham uden Penge — saa kunde han betale disse siden. Søren arbejdede med Studene, og de voksede godt til, saa han tjente 40 Kr. paa dem. En anden Mand, Gravers Toftlund, hjalp ham ogsaa tit.

Det var først, da de fik merglet, at de kom til at avle noget videre. Der var en Del fattige Hedebønder derude, der købte en Td. Jord med Mergel af Poul Fenger i Toftlund for 1010 Kr. og nu fik de travlt med at lave en Køregrav og arbejde Mergel op. Mændene og deres Koner hjalp trofast hinanden ved Arbejdet. En af Konerne, der stod i Graven, var endog dygtigere end nogen Mand til at grave, men Sørens Kone kørte, og Søren jævnede saa Dyngen engang imellem. Mangen Gang tog Konen, naar hun om Aftenen havde faaet sine

Børn puttet, og spændte for Vognen, og saa hentede hun et Læs Mergel i Toftlund, en Tur, der tog et Par Timer. Nok et bette Nøk!

Senere, da de kunde faa Plow'peng' for at brække Hede op, blev Kaarene for de fattige Hedebønder bedre. Et Aar brækkede Søren 16 Tdr. op, og Pengene, han fik af Staten, kunde næsten slaa til til Mergel.

Da de havde faaet ca. 100 Land Hede dyrket op, og de havde seks Køer, en Del Faar og et Par Heste, overlod de Ejendommen til en Datter og hendes Mand, P. Mikkelsen, og saa tog de fat paa Hedens Yderside og dannede et nyt Hjem. Denne Ejendom fik de drevet op, saa de havde 5—6 Køer og tre Heste, men lige før Verdenskrigen 1914 solgte de den for 10.500 Kr. Det var for tidligt, thi Køberen tjente 14.000 Kr. paa Ejendommen uden at forbedre den.

Saa tog de fat for tredie Gang paa at bygge Hjem. Paa noget Jord, der laa ind til deres første Hjem, fik de bygget, og de drev Ejendommen op, saa de kunde holde fire Køer og et Par Heste. Saa fik P. Mikkelsen, der havde solgt »Stamhuset«, denne Ejendom, og de gamle købte et Hus henne ved Ikast.

*

Det er kun en kort, nøgtern Beretning, en af Tusinder, der alle ligner hverandre. Hvad den ikke siger noget om, er de mange trælsomme Aars ufattelige Slid og Savn, en Fattigdom saa dyb og trist, at vi, der er født i den lysere Tid, knap kan begribe den, vi, der ogsaa stiller Krav til nogle daglige Glæder.

Der var engang en Mand, der sagde, at det var den Slags Folk, der skulde bære Ridderkorsene. Han mente, at Ordensdekorationer var til for dem, der personligt havde været med at bygge Samfundet op, og ikke just for tilfældige Formænd i tilfældige Udstillingskomiteer.

Man undslog sig for at diskutere Sagen med ham. Men man lod sig dog forlyde med, at hvis Hedens Slidere skulde have haft Ordener i Almindelighed, vilde Ordenskapitlet hurtigt være kommet paa Fallittens Rand.

Bjergfyrren — den tapre, nøjsomme, lille Bjergfyr

DET var saadan, Dalgas lurede Hedebønderne. Han skaffede dem Vand, og han skaffede dem Mergel. Og naar han paa den Maade kunde lave deres Heder og Sandagre om til gode Marker, saa kunde det vel ikke være rent galt med det Plantevæsen. Desuden havde det jo vist sig, at de jammerlige smaa Bjergfyr ude bag Bakken blev højere og kraftigere Aar for Aar. Kunde de gro i Række, saa trivedes de vel ogsaa i større, samlet Mængde. Ganske vist var der jo den kedelige Omstændighed at tage Hensyn til, at hvis man nu afstod et Hundrede Tønder Land til den store Plantage, som nogle havde hittet paa, kunde man ikke bestille andet end fylde i den i lange Tider. Det var vel ikke store Tilskud, den krævede, men der var den Hage ved hele Foretagendet, at ingen vidste, hvornaar Plantagen gav noget igen, og om den i det hele taget vilde give noget. Nej, saa var det anderledes med at flaa Heden op og saa Rug og Byg og Roer. Det var da noget, der kunde overses, for Renterne kunde man selv gaa og regne ud, medens Mergelen blev pløjet ned.

Men enkelte var der, som ikke havde været bange

Udsigt over en Hedeplantage med kraftige og friske Graner. Plantagen er anlagt op til en ældre Beplantning, der yder godt Læ. (Hedeselskabets Arkiv.)

I Begyndelsen var der Lyng. Saa blev det til Bjergfyr og saa til Gran. Og nu 70 Aar efter staar der en smuk og meget værdifuld Granskov (Rødgran), der ikke ses stort bedre paa Øerne. Skovduerne kurrer og Spætterne hamrer mellem Stammerne Sommer og Vinter.

(Hedeselskabets Arkiv.)

for at give sig i Kast med det nye. Igennem hele Aarhundredet var Staten gaaet foran i Plantningen, og efter meget Slid, mange Skuffelser (og Brug af endnu flere Penge) var der opstaaet betydelige Plantager paa Alheden, paa Feldborg Hede, paa Palsgaards store Hedeomraader Sydvest for Silkeborg og paa de udstrakte Heder ved Randbøl. Nogle Steder var der blevet pæne Naaleskove ud af det, paa andre Lokaliteter sloges man endnu med svære Begyndelsesvanskeligheder. Ogsaa Private havde fulgt Røsterne om at plante, selv om det kun var blevet til mindre Anlæg.

Et Par enkelte Undtagelser dannede den omtrent 1000 Tdr. Land store Plantage, som Grevskabet Knuthenborg havde anlagt ved Estvadgaard, og den mindre Begyndelse til den nuværende store Varde Søndre Plantage, som Varde By oprettede lige Øst for Byen. Ogsaa Klitvæsenet var kommet i Gang, selv om det ikke var blevet til større Ting (og navnlig ikke gode Ting) i Klitterne langs Vesterhavet. Fælles for de fleste af disse Foretagender var nemlig, at det stadig havde knebet med at finde de rette Træsorter. Og hvad der duede det ene Sted, groede ikke rigtigt det andet. Nogen særlig indgroet Tilbøjelighed til at tage ved Lære af fejlslagne Forsøg havde man heller ikke i lang Tid.

Det var i og for sig ikke til at undres over, at Hedebønderne stillede sig tvivlende overfor Problemerne. Naar det kom til Stykket, havde Fagkundskaben lidt vanskeligt ved at vise en Plantage, der var kommet i god Vækst i Løbet af et kortere Aaremaal og uden alt for store Omkostninger. Men enkelte var der alligevel, der troede paa Opgaven, og som havde Mod til at prø-

ve. Mellem dem var Kromand *Johan Sørensen* i Hovborg nogle Kilometer Nord for Holsted. Han havde endda begyndt saa tidligt som i 1857, og han havde faaet en pæn, lille Plantage i Vækst ved Kroen. Da han fik at vide, at Hedeselskabet var interesseret i Plantning ogsaa paa hans Egn, blev der stiftet et Aktieselskab og indtaget 375 ha til Plantning 1866 — samme Aar som Hedeselskabet blev dannet.

Det var en god Begyndelse. Plantagen slog an, og hvad bedre var, Ideen slog an. Og der var Heder nok til, at Ideerne kunde udfolde sig. Mellem Hovborg og Holsted laa et gammelt, ikke helt ringe Egekrat, Stilde Krat, og vidnede om, at ogsaa i denne Kant af den sydjydske Hede havde Skove dækket Jorden. Men det var ogsaa omtrent de eneste Trævækster, der fandtes paa de omtrent 30 Kilometer mellem Holsted i Syd og Grindsted i Nord. Kun ude mod Øst paa Randbøl Hede skød den gamle Frederikshaab Statsplantage sig frem som et levende (omend ikke særligt straalende) Vartegn om, at der *kunde* vokse Skov paa Heden. Hvorhen man ellers vendte sig, gabede den døde Hedeørken en imøde fra alle Verdenshjørner, saa langt man kunde se. Hvis man tog den lange og trælse Tur gennem Ørkenen nordpaa op paa den anden Side Grindsted, blev det ikke bedre. Oversigten og Udsigten blev ganske vist lettere, for her var det hele flad Slette. Til Gengæld lukkede Lyngen hele Horisonten.

Det er maaske et Spørgsmaal, om det overhovedet var blevet til noget rigtigt, hvis ikke pengestærke Folk rundt om i Landet havde forstaaet, at der i Plantage-

anlæggene laa en stor, national Opgave, og hvis ikke Dalgas havde forstaaet at trække i de rigtige Traade. Men ogsaa den Kunst kunde han. Trak han ikke selv, fik han andre til det.

Der er nemlig den betydelige Forskel mellem Landopdyrkningssagen og Plantageproblemet, at medens det var Hedeboerne selv, der gennemførte hele Jordforbedringen, da Staten med stor økonomisk Støtte havde stillet sig bag Merglingen, saa blev det i første Række Folk udefra, der førte an med Anlægget af Plantager. Man kan, naar man studerer dette Forhold nærmere, ikke komme til andet Resultat, end at Plantesagens forholdsvis store og hurtige Udfoldelse først og fremmest skyldtes Hedeselskabets formaaende og velhavende Venner ude over Landet og ikke Hedeboerne. Selv da store Plantager oprettedes og begyndte at skyde i Vejret, forholdt Bønderne sig paa mange Egne reserverede, naar der blev forelagt dem Forslag om Anlæg af Plantager. Flere Steder gik paatænkte Foretagender helt i Stykker. Det var den gamle Historie om Mergelen, hvis Resultater hurtigt kunde maales, og Fyrreskovene, hvis Udbytte var tvivlsomt eller i bedste Fald lod vente længe paa sig.

Der skulde meget snart, efter at der var kommet Liv i Agitationen for Plantager, komme til at foreligge et Eksempel paa, hvad fremmede Venner af Sagen var værd. Dalgas vilde nok, som det er sagt før, gøre Jylland laaddent med Smaaplantninger og Læbælter. Men med dem skabtes der ikke Skove, og det var Skove, store Plantager, han vilde have frem. Der kom hurtig en Chance, oven i Købet paa et Sted, hvor han gerne

vilde fremelske Skov. Det var i den store Hedeørken Syd for Herning ved Hjortsballehøjene, hvor han tit havde ønsket at tage fat.

En af de faa Gaarde paa Egnen, Nr. Høgildgaard, var netop til Salgs. Det var 1867, og Gaarden kostede med 700 Tdr. Land og Bygninger og lidt Agermark 3000 Rigsdaler. Men Hedeselskabet havde ingen Penge, og Dalgas havde heller ingen. Han var saa interesseret i Tanken, at han endda tumlede med en Idé om et Lotteri. Men det blev der ikke Brug for. To Rigmænd fra København, Grossererne *D. B. Adler* og *A. Trier*, stillede Pengene til Raadighed som rentefrit Laan til Indkøb af Heden og Gaarden. Aaret efter var Plantningen i Gang. Her opstod i Løbet af faa Aar Begyndelsen til det store, midtjydske Plantagekompleks (almindeligt kaldet Birkebækkomplekset) paa 6000 Tdr. Land, som fuldstændig behersker den tidligere Hedeørken og giver den Karakter i Dag.

Det var stadig Fremmede, der var med. Selskabets varme Ven, Generalkonsul *Henrik Pontoppidan*, havde 1871 købt Naboejendommen Sdr. Høgildgaard, der ogsaa maalte 700 Tdr. Land, og var begyndt at plante Heden til. Saa meldte han sig som Køber af Nr. Høgildgaard, som han overtog for 21,500 Rigsdaler. Det gamle Laan kunde udbetales. Adler og Trier bestemte imidlertid, at 1840 RD skulde anvendes til Indkøb af Aktier i en anden ny Plantage, Paabøl Plantage i Hoven Sogn længere vestpaa, og Resten af Pengene overlod de Hedeselskabet som Gave. Paabøl Plantage paa 637 Tdr. Land var blevet til 1873, bl. a. ved at Brygger *J. C. Jacobsen* havde skænket 1000 RD til dens Oprettelse.

Da Selskabet havde afhændet Nr. Høgildgaard, købte det sammen med Familien *Westenholz* 1320 Tdr. Land Hede lige Syd for og op til Høgildplantagerne, og 1880 kunde Selskabet selv overtage Arealet. Længere nordpaa, Øst for Herning erhvervedes ikke mindre end 1200 Tdr. Land af Nørlund Hede, et Areal, der senere købtes af Staten, og som nu danner den vestlige store Plantage under Palsgaard Skovdistrikt.

Det gik fremad over det hele. Allerede 1872 var der oprettet 16 Plantager paa 4799 Tdr. Land, men Udviklingen kendetegnedes tydeligt ved, at der kun to Aar efter var oprettet 37 Plantager med over 10.000 Tdr. Land. Selv om det var de store Plantager, som Selskabets gode Venner startede med, der vejede til i Arealet, saa var det ogsaa her de mange private, mindre Bække, der dannede den samlede Aa. Mod Syd ved Hovborg gik det godt. I Nabolaget oprettedes Klelund Plantage 1869 med 614 Tdr. Land, og det gamle Stilde Krat skulde af et nyt Aktieselskab udvides betydeligt, men Selskabet gik i Stykker, og Hedeselskabet dannede et lokalt Aktieselskab og løste Opgaven med at lave Krattet til en betydelig Plantage. Det var endda Dalgas selv, der overtog Formandsposten. Lidt længere mod Vest var Starup Plantage oprettet 1870 med godt 400 Tdr. Land, og 1877 købte Dalgas, der synes at have været stærkt personlig interesseret i Plantagesagen i den øde og forladte Egn, en gammel Hedegaard, Hølund Søgaard, der senere blev udvidet til henved 900 Tdr. Land.

Et stort Skub fremad fik Plantagesagen paa Egnen, da Lensgreve *Moltke-Bregentved* viste sig som den første

af de mange adelige Godsejere, der vilde være med. Han købte 1874 Klelund Plantage og tilkøbte saa store Hedearealer op til den, at den voksede fra godt 600 til over 1400 Tdr. Land.

Selv om Staten ved sine betydelige Tilskud var og blev Hedeselskabets mest værdifulde Ven, saa flød der betydelige Beløb ind fra mange andre Sider, gennem personlige Venner og Beundrere af Plantagesagen og gennem Legater og Arv og fra Stiftelser og Fonds. Et enkelt Træk er noget for sig selv, og det viser Velviljen overfor Selskabet og Troen paa, at dette var i Stand til at udføre de store Ting, der stod paa Programmet. 1887 lod Greve Moltke Klelund Plantage gaa ind under Fredskovsforpligtelsen, hvorved den blev berettiget til Statstilskud, og Tilskudet skænkede han Selskabet. Det blev beregnet til at udgøre ca. 30.000 Kroner i de fem Aar, der vilde gaa, inden Plantagen blev færdig beplantet, og efter Aftale med Greven bestemtes det saa, at Beløbet skulde være en Grundfond til Tilkultivering af ny Plantager.

Naar man havde den Slags Venner i Ryggen, var det ikke saa mærkeligt, at de store Hedestrækninger begyndte at tage Form af Fyrreskove, navnlig naar Vennernes Tal var i Stigning. Men Hedeboerne selv kunde ogsaa, da Modvilligheden først var gaaet lidt af dem, fremvise pæne Resultater. De lavede maaske ikke, i hvert Fald ikke til at begynde med, de store Skove, men det var dem, der gjorde Jylland laaddent, da de først kom i Gang. Hvor prøvende det gik sine Steder, fremgaar af, at der 1865 i Hoven Sogn kun blev anskaffet 75 Planter, Aaret efter 300, men to Aar efter 10.000.

Derefter gik Tallet ustandselig opad, og 50 Aar efter blev der i Sognets egne Plantager udpriklet 860.000 Planter til Brug i selve Sognet.

*

Det var Bjergfyrren, den tapre, nøjsomme, udholdende lille Bjergfyr, der gjorde Jylland grøn. Der var den Hage ved Granen, at den voksede langsomt og helt kunde standses af Lyngen, inden den naaede at dække Jorden. Men Bjergfyrren lod sig ikke gaa paa af Lyngbuskene. Den skød opad, den bredte sine Grene paagaaende, og naar den havde naaet en vis Højde, havde den sejret i Kampen. Lyngen under den var kvalt. Men Bjergfyrren udrettede endnu mere. Man opdagede, at den, hvor den var plantet sammen med Gran, ikke alene selv groede godt, men ogsaa fik Liv i Granerne ved Siden af. Den optraadte paa denne Maade som en Slags Amme for Granen, men det var en ihærdig Amme. I Slutningen af 80'erne, da der var kommet livlig Vækst i mange Plantager, saa det ud til, at Granerne skulde blive kvalt af Fyrrerne, saa stærk en Fart havde de sidste haft paa. Der var ikke andet at gøre end at gaa til at hugge Bjergfyrrerne bort, da Granerne ellers vilde gaa ud. Og det var navnlig dem, man ventede sig noget af, naar Plantagerne skulde til at give Udbytte, og ikke Fyrrerne. Da Granerne saaledes havde faaet Lys nok, rankede de sig og groede godt.

I Grunden var det jo en tarvelig Behandling, Bjergfyrren blev udsat for. Da den, takket være sine egne Kræfter og sine egne Evner, havde bragt sin finere

Broder til Live og faaet ham til at vokse, lønnede man den med at slaa den ihjel. I en Diskussion om Ordsproget »Det har man for sin gode Vilje«, kan Bjergfyrren sandelig snakke med. Det er dens »Opofrelse«, vi kan takke for, at der i Dag vokser store, smukke Granskove, hvor der kun var Hede. Hvor intet andet Træ kunde gro, der kunde Bjergfyrren vokse og endda vokse godt. Det blev man meget hurtigt klar over, og Hedeselskabet gav den straks et Tillidsbevis, der slog alle Rekorder. Man bestemte nemlig allerede 1868, at der overalt skulde plantes indtil 50 Procent Bjergfyr mellem Rødgranerne. Begrundelsen var ikke særlig smigrende for Granen. Den lød nemlig kort og godt paa, at naar denne Recept blev fulgt, saa var man i hvert Fald sikker paa, at noget af det kom frem.

*

Nogle er altsaa kommet let til deres Plantager. Det var altid, ganske som med Hedebrydningen og Merglingen, et Spørgsmaal om Penge. Hvad Hedeboerne angik, saa sad deres Smaapenge ikke løse hos dem, naar der paa en Egn endelig var blevet Enighed om at oprette en Plantage. I de allerfleste Tilfælde var Dalgas personlig, eller i hvert Fald Hedeselskabet, med i alle Forberedelserne. De kunde ofte være langvarige nok. Vestjyderne skal jo helst have tænkt Sagerne igennem til Bunds og snakket ud om dem, inden de gaar i Gang med noget helt nyt. Til Gengæld løber de ikke, naar de først har faaet begyndt.

Et enkelt Eksempel paa Fremgangsmaaden kan vistnok siges at være klassisk. Mellem Ringkøbing og Hol-

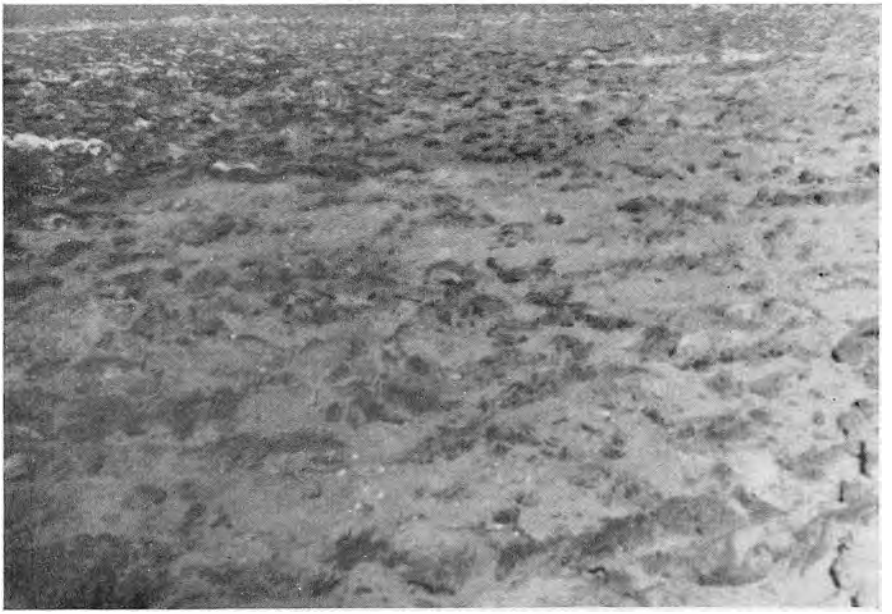

Det hele ser lidt rodet ud. Men det er ikke saa mærkeligt. Det er dybpløjet Hede ved Haraldslund. (Hedebrugets Arkiv.)

Her har den samme Hede faaet Mergel (i Baggrunden). De hvide Smaabanker venter paa at blive spredt. (Hedebrugets Arkiv.)

Tusindaarige Egekrat i Hedernes Hæld og Lavninger fortæller om de Tider, da Egene herskede i Stedet for Lyngen. Enkelte Krat kan endnu minde om lave Egeskove, men Stammerne er altid buglede og ofte meget forkrøblede. Koen synes at befinde sig særdeles godt i det gamle Krat. Maaske fordi Jordbunden minder mere om gammel Skovbund end om Hede.

(Hedeselskabets Arkiv.)

stebro ligger Stationsbyen Ulfborg. Landskabet er ejendommeligt ved, at en ikke ringe Del af det, der ligger Vest for Banen ud mod Havet, er god Jord, medens alt hvad der ligger Øst for, er eller var den rene Ødemark. Det var her, at nogle af Vestjyllands Indsander, Indlandsklitter af brungraa Farve, bredte sig over store Arealer. De kan være saa vilde og betagende i deres Øde og Storhed (de er ikke borte allesammen endnu), at de fortoner sig til nogle af de mest naturskønne Partier, man kan se i hele Jylland, Raabjerg Mile indbefattet. Men fuldkommen golde er de, og de er farlige ved, at de, naar som helst det passer Blæsten, kan finde paa at hvirvle sig ud over de omliggende Marker (af dem var der kun faa for 70 Aar siden), og saa er det med Rette, at Bonden bander deres Skønhed langt bort. For det er ikke altid, han ser sit Korn igen.

Over disse Sander og de næsten uendelige Lyngbakker og golde Arealer, der strakte sig omtrent lige fra Ulfborg Stationsby og 10—15 Kilometer østpaa ind i Landet, blev der holdt en første Dom 1871. Efter Opfordring fra Hedeselskabet og med Løfte om et mindre Tilskud dannedes Aktieselskabet Ulfborg Plantage. Der tegnedes 100 Aktier á 40 Kroner, og der købtes til at begynde med 125 Tdr. Land Hede for 800 Kr. Man gik smaat frem. Pengene skulde ikke betales med det samme, men indskydes i Løbet af 10 Aar. Med Mellemrum udvidedes Plantagen gennem Aarene. Her som alle andre Steder var det Regel, at eventuelt Udbytte skulde anvendes til ny Beplantning. Plantagen maaler nu efter 75 Aars Arbejde 330 ha, og dens Værdi kan formentlig sættes til smaa 100.000 Kroner. Det er ikke

lykkedes at bruge det stadig øgede Overskud, og Plantagen ejer en Formue paa en Snes Tusind Kroner.

Hvor beskeden denne Begyndelse end var, saa virkede den som en god, lokal Optakt. Ulfborg Kommune fulgte med 1890, og allerede 1873 var Madum Kommune, Nabokommunen, i Gang med sin egen Plantage, op til den første. Disse to Plantager fylder i Dag 520 ha og maa nærmest betragtes som sammenvokset med den gamle Aktieplantage. Nogle Kilometer sydligere ligger for sig selv den nyere over 200 ha store Plantage paa Rejkjær Sande.

Endnu fattigere var Begyndelsen lidt længere inde i Landet, hvor der 1882 blev dannet et Aktieselskab til Beplantning af Klausig Sande paa den vestlige Del af Torsted Hede og nogle tilstødende Arealer, der blev købt fra flere, gamle Hedegaarde med store Tilliggender. Aktierne lød paa 25 Kroner, og Aktionærernes Antal var ikke større, end de hurtigt kunde tælles.

I den meget fattige Egn var det ikke let at faa tegnet Aktierne. 25 Kroner var overmaade mange Penge dengang, men efter lange Forarbejder lykkedes det dog at faa den nødvendige Kapital samlet, og Plantningen kunde begynde. Modstanden mod Plantningen i det hele taget var blevet brudt ved, at man ovre i Ulfborg kunde se, at Fyrretræerne ikke alene kunde gro, men gro godt. I Ulfborg var *Chr. Sand* Plantør og ledende Mand i hele Arbejdet fra 1871 til 1906. Hans Datter, Fru *Petrine Sand,* har fortalt Forfatteren, at Fattigdommen mellem Egnens Smaafolk var saa stor, at Faderens Arbejdere ofte kom og bad om et Laan paa 5 Kroner til Brød. De vilde ikke have Hjælp fra Sognet. Saa hellere

sulte. Plantøren blev aldrig snydt for Pengene. De blev arbejdet af i Plantagen om Foraaret.

Efterhaanden tilplantedes meget betydelige Dele af det døde Landskab med de kuplede Sandhøje, hvor ikke engang Faarene kunde blive mætte, og Hede efter Hede er borte. Nu staar der en Plantage paa 700 ha i Stedet. Aktiekapitalen er kun paa 12,500 Kroner, men der er sparet en ikke ubetydelig Formue op, hvortil kommer Plantagens Værdi. Der er hugget 2—3000 Rummeter Brænde om Aaret.

Nogle store Plantager, der efterhaanden næsten udgør et samlet Anlæg, skal nævnes. Der, hvor Gludsted Statsplantage (under Palsgaard Skovdistrikt) nu ligger Syd for Paarup paa Landevejen Silkeborg—Herning, var der, før Plantagen groede op, et vildt og øde Landskab til alle Sider. Mellem Gludsted og Velling Skov (den yderste af Løvskovene, der fra Silkeborgsøerne strækker sig vestpaa) laa et uhyre Tomrum, næsten udelukkende bestaaende af forrevne Sander, Heder og Kær. Det strakte sig mod Syd helt ned mod Nr. Snede, hvor der iøvrigt ikke var for fedt. Tomrummet er forlængst lukket, og i Sanderne og Hederne er det svundet stærkt. Her er der fra Nord anlagt fire store Plantager, St. Hjølund paa over 1100 ha, Skærbæk paa over 1000, Grane paa 260 og Kongsø Plantage paa ca. 600 ha. De to sidste Plantager løber i en Spids sydpaa fra St. Hjølund, der mod Øst næsten er vokset sammen med Skærbæk Plantage. Dette Plantagebælte paa ca. 3000 ha har mere end lukket det gamle, øde Rum. Det er blevet et levende Bindeled mellem de yderste Silkeborgskove og de store Statsplantager mod Vest, og der er, takket

være dem, paa denne Egn opstaaet et af Jyllands største sammenhængende Skovkomplekser. Paa Alheden vidner Myremalms, Gedhus og Haraldslund Plantagers 1400 ha om, at store Naaleskove udmærket kan slaa an paa Hedesletterne, naar bare de rigtige Træsorter vælges og Arbejdet bliver gjort, som det skal. Det var paa Alheden, at Regeringens Folk led de første store Skuffelser for halvandet Hundrede Aar siden, først med Kolonisering og derefter Plantageanlæg.

Navnet Randbøl Hede er kendt ikke alene fra Skolegeografien men fra Historien. Ogsaa i dens Omraade har Tiden gjort Indhug, men endnu strækker den mægtige Flade sig til alle Sider. Ældgamle Vejspor slynger sig gennem Sandet, og ude i Horisonten tegner Kæmpehøjene deres lave Kupler. (Hedebrugets Arkiv.)

Egernet er mellem de Skabninger, som Plantagerne har trukket til. Paa sine Steder har de til Tider været en Plage, og Forstmændene ser ikke med milde Øjne til dem. Her er en Egernrede i en Fyr. To Unger kigger nysgerrigt ud af Reden. En tredje er i Færd med sine første Balanceøvelser.

(Leo Novrup, Fot.)

Natravnen er ingen ny Gæst paa Heden. Den ejendommelige Natfugl har hørt til der altid. En Rede af Natravn er meget vanskelig at opdage. Som Regel er selve Redestedet — for man kan næsten ikke tale om egentlig Rede — camoufleret særdeles fint. Her er en Natravn med Ungerne under sig paa Reden, der er anlagt paa Fyrrekviste.

(Leo Novrup, Fot.)

DET var paa dette Tidspunkt, at Staten selv viste en virkelig Interesse for Hedeplantning. Rigsdagen bevilgede betydelige Beløb paa denne Konto, og baade under Klitvæsenet og under det jydske Statsskovvæsen udfoldedes der en betydelig Virksomhed. Palsgaard Skovdistrikt Syd for Silkeborg opkøbte de mægtige Heder ved Gludsted og Nørlund, hvis Beplantning har gjort Distriktet med sine 7000 ha til Landets største Skovdistrikt. Et helt nyt Stats-Plantagedistrikt oprettedes lige Syd for Lemvig, hvor Staten købte over 11.000 Tdr. Land af Klosterheden og Kronheden i Løbet af Aarene 1882—88. 1890 købte Staten 2300 Tdr. Land Hede Øst for Ulfborg, af hvilket Areal det meste hørte under Nr. Vosborg, og lidt sydligere paa samme Egn købtes 3000 Tdr. Land i Torsted og Hverdal.

Men langt omfangsrigere var Statens Plantageanlæg i Klitterne langs Vesterhavet i 80'erne og 90'erne. Der kan vel iøvrigt ikke være nogen Tvivl om, at den hurtige Udvikling, Hedeselskabet havde faaet i Gang, havde været medvirkende til, at Staten for sin Part for Alvor satte ind med Beplantningen af øde Arealer. Det var paa den lange Strækning fra Skagen til Agger og i

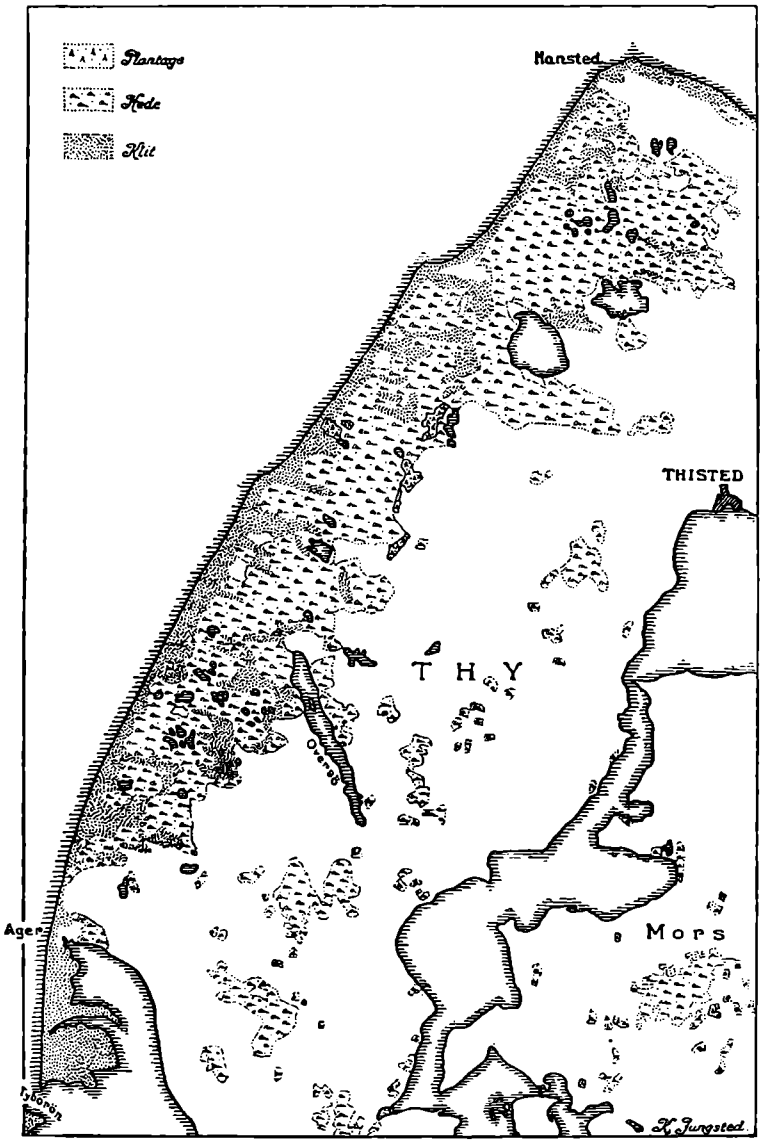

Omkring 1870 saa Landskabet Vest for Thisted i store Træk ud som angivet paa dette samtidige Maalebordsblad. Fra Kystlinjen og langt ind i Landet var der kun Klitter og øde Heder med et Underlag saa elendigt, at hele Omraadet nærmest maatte betegnes som en Ørken. Kun lidt af Torup Plantage var i Opvækst.

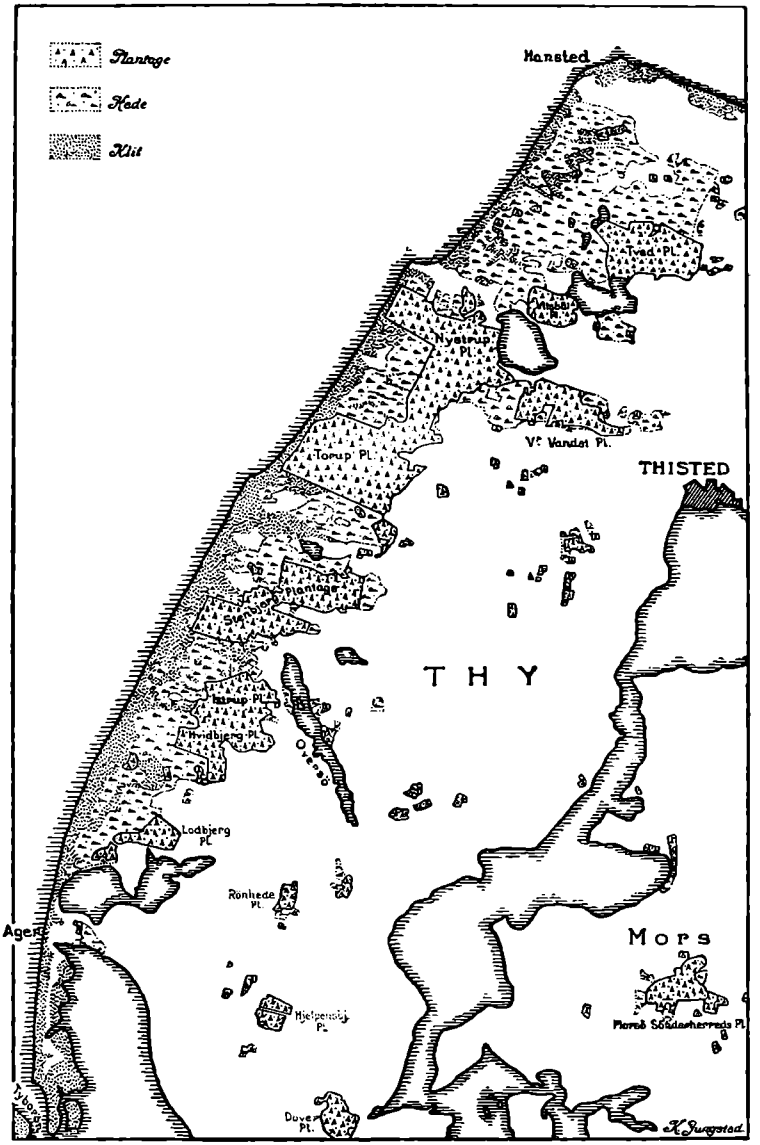

I vore Dage er Landskabet ganske forandret. Af den lille Torup Plantage er der (med Nystrup Plantage) blevet en stor, sammenhængende Skov, og til alle Sider, undtagen mod Havet, breder andre Plantager sig. Ørkenen lod sig ikke opdyrke, men Jordbunden var god nok til Bjergfyrren. Indenfor et begrænset Omraade er der her opvokset et af Klitvæsenets største samlede Skovkomplekser.

det sydlige Vestjylland fra Nymindegab i Nord til Ho i Syd, at Staten realiserede de store Planer, der har gjort den helt træløse sydvestligste Kyst godt skovfyldt. I Tiden fra 1878 til 1890 indtoges der over 5000 Tdr. Land Klit og Hede til Beplantning, og seks ny Plantager anlagdes, Nyminde, Blaabjerg, Vrøgum, Aal og Oksby, og den gamle Bordrup Plantage udvidedes. Senere er Kærgaard, Vejers og Ho Plantager kommet til, ogsaa med betydelige Arealer, og alle Plantager er siden vokset stærkt ved Indtagelse af yderligere Arealer. De fylder nu 17.000 Tdr. Land eller 8900 ha, og heraf er henved 8000 ha tilplantet. Hvis de med Tiden vokser sammen — Afstandene mellem de fleste af dem er kun kort, og flere af dem gaar over i hinanden — vil her være opvokset Danmarks største Skov, halvanden Gang saa stor som Rold og Grib Skove med deres 12,000 Tdr. Land.

Paa den uendelig lange Kyststrækning fra Skagen til Thyborøn er der lange Tomrum mellem de 25 Klitplantager (af hvilke nogle enkelte ligger lidt inde i Landet), der helt har ændret det landskabelige Præg i de Egne, hvor de er anlagt. Klitvæsenet begyndte flere Steder iøvrigt ret beskedent, da der skulde tages fat i 80'erne, og nogle af de indtagne Arealer maalte kun 4—500 Tdr. Land. Dog blev det Areal, der blev udlagt til den nordligste, Skagen Plantage, paa ikke mindre end over 2000 Tdr. Land, og det er senere vokset betydeligt. Plantagen er nu paa 1500 ha, men kun godt Halvdelen er tilplantet. Efter Skagen følger i Hjørring Amt Bunken, Aalbæk, Tværsted, Lilleheden, Uggerby, Tornby, Blokhus, Tranum og Fosdal Klitplantage. Den yng-

ste er Tranum, der først oprettedes 1919—20. Samtlige 10 Plantager spænder over et Areal paa smaa 8000 ha, hvoraf 6000 er beplantet.

I Thisted Amt, navnlig i Hjertet af Thy, Vest for Thisted By, har Klitplantagerne totalt forandret Landskabet. Regnet fra Øst er Plantagerne følgende 15: Svinkløv, Kollerup, V. Torup, Lild, Hjardemaal, Østerild, Tved, Vilsbøl, Vanned, Nystrup, Torup, Stenbjerg, Hvidbjerg, Rønhede og Lodbjerg Plantage. Ved Torup begyndtes der saa tidligt som 1853 med godt 300 Tdr. Land, men Plantagen er udvidet ved stadig Indtagelse af tilliggende Klitter og Heder, og den var længe Landets største Plantage. De 300 Tdr. Land er blevet til over 1900 ha, hvoraf henimod 1700 er beplantet. Lige til 1880 var der ikke tilplantet mere end 200 ha. Da den begyndte at tage Form omkring 1890, blev 1400 Tdr. Land af de store Klitarealer i Nystrup lige op til dens Nordgrænse indtaget til Beplantning, og ogsaa denne Plantage er Gang paa Gang udvidet, saa den nu breder sig over ca. 1500 ha, hvoraf de 1300 er beplantet.

Her, kun en halv Snes Kilometer Vest for Thisted, ligger, samlet i de to Plantager, en Naale-Storskov paa 3000 ha, ca. 6000 Tdr. Land, hvor der til 1880 ikke fandtes mere end et Par Hundrede Hektarer. Der er sket mange store landskabelige Revolutioner i Jylland, men et Par af de største Ændringer er gennemført i Thy. I Aarhundreder havde Klitterne og de udstrakte sure, stenede og sandede Arealer over mægtige Strækninger ligget hen som de døde Ørkener, de var.

Af andre store Plantager i Thisted Amt skal nævnes V. Torup ved Bulbjerg, der er paa ca. 1500 ha, og som

næsten helt er beplantet, Hjardemaal midt imellem Bulbjerg og Hansted paa 1450 ha, hvoraf henimod 1100 ha er beplantet, og Tved Plantage kort nord for Nystrup med 1250 ha og 1100 beplantet. Samtlige Klitplantager i Vendsyssel og Thisted Amt har et Areal paa ca. 25.000 ha, og ca. 18.000 er beplantet.

*

I Sammenligning med, hvad Staten gennem Klitvæsenet har udrettet med Beplantning Nord for Limfjorden, er det ikke særlig meget, det private Initiativ har foretaget af Plantning i samme Landsdel. I Vendsyssel oprettedes 1874 Skaarupgaard Plantage ved Tolne. Den var paa 250 Tdr. Land, og gennemgaaende blev alle Plantagerne i Vendsyssel smaa, mange endda meget smaa, idet en Del af dem ikke blev større end et eller to Hundrede Tdr. Land. I Hjørring Amts vestlige Del var der dog allerede helt ovre ved Grænsen til Thisted Amt, nemlig mellem Brovst og Fjerritslev, anlagt Andebjerg Plantage, og en halv Snes Aar senere oprettedes Thinggaardens Plantage op til den. De har begge været Genstand for betydelige Udvidelser, og de er nu paa smaa 600 ha.

De større Plantager (over 50 ha) i Hjørring Amt, tilsammen en Snes Stykker, udgør ikke over 16—1700 ha. Hertil kommer som alle andre Steder i Jylland, en Mangfoldighed af Smaaplantninger, der bidrager stærkt til at gøre Landsdelen grøn, hvor Træernes levende Farve fuldstændig manglede før.

Heller ikke i Thisted Amt er der mange eller store Privatplantager. De to største er Klim Klit og Morsø

Herreds Plantager, der er paa henholdsvis 340 og 380 ha. De 10—12 større, private Plantager, der er oprettet, maaler tilsammen ca. 1400 ha.

Syd for Limfjorden blev i Landet Øst for Linjen Viborg—Silkeborg—Kolding udrettet et betydeligt Plantearbejde i Himmerland, paa Hedestrækningerne mellem Randers og Mariager Fjorde og paa Djursland. Den Trend Skov, der nu ejes af Kronprinsen, og som er paa 500 ha, anlagdes 1887, og længere østpaa ligger med store Afstande nogle Plantager, af hvilke Søttrup, Støvhøj, Rønhøj, Veggerby og Sekshøje er de største. Paa Halvøen mellem Randers og Mariager Fjorde hører Nonneholt, St. Blichers og Allestrupgaards Plantager til de største. Hvad Djursland angaar, saa er det særlig paa Halvøens sydlige Del, paa Mols, der er plantet, men heller ikke her har der været Plads til eller Trang for Anlæg af Størrelse som dem, vi har hørt om i Thy eller i Midtlandet og Sydjylland. De ca. 260 Plantager paa Djursland maaler tilsammen ikke 7000 ha, og af dette Areal er der tilplantet ca. 5000 ha. Det største Plantageomraade er samlet i og omkring Landevejs-Trekanten, hvis Vinkler dannes af Byerne Feldballe i Vest, Tirstrup i Øst og Egsmark i Syd.

For næsten alle private Plantager udenfor Midtjylland og Vestjylland gælder det, at de ved Hedeselskabets Hjælp, er oprettet af den stedlige Befolkning, og det er velsagtens derfor, at de blev forholdsvis beskedne af Omfang baade i Starten og senere. De Rigmænd, der satte noget ind for Plantesagen, interesserede sig mest for at faa plantet større Skove paa de store Heder i Midtjylland, og det var, som det er paavist, af denne

nærliggende Grund, at denne Del af Jylland blev skovklædt i den Grad, som den er blevet. Der var ikke saa langt til disse Egne som til Thy og Himmerland. Det var her, Hedeselskabet selv førte direkte an, og det var her, Selskabet først ønskede de store Plantningsopgaver løst. Men ud i den store Lyng-Periferis fjerne Kroge maatte Befolkningen løse Opgaverne, hvis Staten ikke tog sig af dem.

Det er umaadelige Værdier, der er skabt. Den Mand, der i Dag har en god Plantage paa 500 ha, der er 60—70 Aar gammel, ejer en Formue. Og den er samlet, uden at hans Forgængere har haft større Omkostninger under dens Opvækst. Hedeselskabet ejer selv 46 Plantager paa over 10.000 ha, og de staar i Ejendomsskyld opført til over 1¼ Million Kroner. Det er noget andet end i 1867, da Selskabets Ledelse maatte laane 3000 Rigsdaler for at kunne købe 700 Tdr. Land af Høgildgaard.

Hvor mange Milliarder Jylland er blevet rigere gennem Hedens Omdannelse til Agerbrug, er der ingen, der ved med Sikkerhed. Man kan derimod nogenlunde gøre op, hvad Plantagerne har betydet for Landet. Efter »Danske Skovdistrikter 1943«, fandtes der samme Aar i hele Jylland ialt 204.352 ha Skov og Plantage. Hvor megen Skov der vilde have været, hvis Hedebeplantningerne ikke var blevet gennemført, kan man hurtigt regne sig til. Gennem Hedeselskabet er der anlagt ca. 3000 Fredskovsplantager med et samlet Areal paa mindst 90.000 ha. Klitvæsenet har plantet ca. 38.800 ha, og Arealet af ganske smaa Plantager, der ikke er underkastet Fredskovspligt, sætter vi (jfr. Afdelingsleder

Steenstrup) til 12.000 ha. Hertil kommer Hedeplantagerne under de jydske Statsskovdistrikter, der formentlig omfatter 27.000 ha. Hedernes og Klitternes Beplantning har altsaa givet dette Resultat:

Plantager oprettet gennem Hedeselskabet ..	90.000 ha
» » » Klitvæsenet	38.800 »
» » » Statsskovvæsenet	27.000 »
» uden Fredskovspligt	12.000 »
	167.800*)

I det væsentlige er Plantagerne opelsket i Løbet af de sidste 60—70 Aar, og de har betydet, at Jyllands Skovprocent er steget fra 2,4 til 9. Men det lyder — og *er* — saa tørt, det med en Procentsats. Det er meget lettere, og navnlig mere overbevisende, at se paa Tallene ud fra andre Synspunkter.

Hvis ikke Staten og Hedeselskabet og de mange opofrende Venner, som Plantesagen havde eller fik, og hvis ikke den jydske Landbefolkning selv havde forstaaet, hvad det drejede sig om, hvorledes havde Jylland saa set ud som Skovland i Dag? Saa havde der ligget dette temmelig letfattelige Regnestykke, som enhver kan forstaa:

Samlet jydsk Skov- og Plantageareal 1943	204.352 ha
Plantager anlagt i forrige og i dette Aarh.	167.800 »
	36.552 ha

*) Hedeselskabets tidligere Direktør, Skovrider C. E. Flensborg, anslaar Klitvæsenets og Statens jydske Skovdistrikters samlede Plantagearealer til 65.000 ha, og Klitvæsenets Plantager udgør, som anført, 38.800 ha.

Ikke engang 37.000 ha Skov havde den jydske Halvø ejet. I hele Midtjylland og Vestjylland, i den nordlige Del af Landet Nord for Limfjorden og i ikke ganske smaa Dele af Østjylland vilde der ikke have været Antydning af større Træsamlinger, endsige det man forstaar ved Skove eller Plantager.

De 37.000 ha vilde være — og er stadig — fordelt langs Østkysten fra Als Kyster ud mod Lillebælt op gennem hele Landet til de gamle Skovrester i det sydlige Vendsyssel.

Hvorledes det vilde have set ud for Industrien, for Hjemmene og for Generatorerne de sidste fire Aar, behøver man ikke at sætte sig hen og regne paa. Det kan man slutte sig til uden lange Tænkninger. Havde de jydske Plantager ikke eksisteret, saa er det tvivlsomt, om der i det hele taget havde rullet Biler paa Danmarks Landeveje i 1945. Og det er lige saa sikkert, at Hundreder af Mejerier og Bagerier — for blot at nævne de mest nærliggende Foretagender, der kan klare sig med Brændsel fra Plantager — vilde være kommet i Situationer, som det vilde have været vanskeligt for dem at klare.

*

Og der er Plantningens samfundsøkonomiske Værdi vurderet fra andre Synspunkter. Anlægget af Plantagerne har gennem de mange Aar givet Arbejde til Titusinder af Hænder paa Egne, hvor det ofte var meget vanskeligt for Folk, der skulde leve af deres Hænders Slid, at faa Beskæftigelse. Da Plantagerne voksede til og modnedes til Udhugning, skabtes der ved Hugsterne nyt Arbejde, der fik større og større Omfang med Aare-

ne. Tusinder jydske Smaahjem har levet paa den Omsætning, som Plantagernes Vækst kastede af sig.

Og saa er der Skønheden, den æstetiske Side af Sagen. Da Hederne laa og ventede i deres Mørke og Fjernhed, var der ved Gaardene en Kaalgaard, skærmet af et Tørvedige. Indenfor Digets lave Volde voksede nogle tyndstilkede og forblæste Kaalstænger. Blomster var noget ukendt de fleste Steder. Men da Plantørerne kom og begyndte at lave Plantehuller, medbragte de allerfleste af disse Pionerer en levende Interesse for at faa alt til at gro, ogsaa Blomster. Ved deres egne Boliger varede det ikke længe, inden Roserne duftede i Ly af tætte Læhegn, og andre Vækster og Blomster blandede snart deres Dufte og Farver med Rosernes. Den Slags smaa Undere spørges, og Plantørerne var mere end villige til at bringe Underne videre i Praksis.

Mellem Nybyggerne fandtes altid Mænd og Kvinder, der forstod, at selv om Heden ejede sin egen Skønhed, saa var den dog saa ensformig, at Gaarden og hele Bedriften kunde blive baade smukkere og større, naar Haven op til Stuehuset prangede med det samme Blomstervæld, man kunde se ved Gaardene paa de fede Øer østpaa. Det er ingen Kunst at lave en Have paa Sjælland. Der gror alt, bare man smider det i Jorden. Men der skulde Taalmodighed til — og ikke saa lidt Venlighed mod Sandjorden — før Haven ved den ny eller den gamle Hedegaard fik sin Fylde af Roser og Jasmin og Syrener og Ribis og alle Stauderne.

Hedens Naaletræsplantager er de tavseste af alle Skove. Hvis man færdes forsigtigt, kan man gaa i Dage-

vis i dem, uden at nogen hører Trinene, naar undtages Dyr og Fugle, for de hører alt. Jordbunden larmer ikke. Hvor Overfladen ikke er blevet til grønt Mos, kan den endnu mange Aar efter Tilplantningen være løs og sandet. Der er ingen haarde Jordknolde, for Overfladeleret mangler. Om Efteraaret er der intet Løv, der laver Spektakel op til Knæene som i Øernes store Løvskove, hvor det kan hænde, at tykke Bladhobe laver sig til brune Smaaskyer, der hvirvler op i Luften og lukker Udsynet for Vandreren. Koglerne dækker undertiden Bunden i Pletter, men de er bløde, og de skal ligge en Tid, inden de knaser, naar man træder paa dem.

Der er altid Luft og Lys foroven i en Plantage. Løvtræernes store, skyggegivende Kroner mangler. Hvis de brede Brandbælter ikke var der, vilde der være helt mørkt til Siderne, men der er til Gengæld Ovenlys overalt. Med Aarene ses Aarets Skiften mindre og mindre under Granerne. Her er Foraar og Efteraar omtrent det samme. Hvor Bunden er Mos, kan der blive en Nuance i Farven, men hvor den dækkes af Naale, er den brun næsten hele Aaret. I Lysningerne derimod og særlig i Udkanterne beretter Rønnen og Ribisen og Blomsterne om Aarets Gang og Solens Stigen og Fald. En enlig Røn som Forløber kan fortælle det hele, længe før der kommer andet og holder den med Selskab. Dens hvide Blomsterduske bekræfter Aarets Livsfornyelse, og naar Duskene er blevet til straalende røde Bær, har Fornyelsen fundet Sted, og Aaret er i Gang med at hælde. Tilværelsen og Livets evige Skiften i denne Del af Landet er ogsaa blevet mere synlig, naar Fuldbyrdelsen fra Hede til Skov er tilende.

Naar man, som Forfatteren, har været saa heldig ved Selvsyn at lære de store Hedestrøg at kende for blot 30 Aar siden, saa hjælper det svært, naar man vil sammenligne Indtrykkene dengang og nu.

Det er i dette Tidsrum, at Mekaniseringen har holdt sit Indtog paa Hederne. Der var noget romantisk over forrige Tiders Slider, der kvalte Lyngen med to Stude eller med en Stud og en Hest for Ploven. En Svækling fik ikke udrettet meget. Der skulde stærke Arme til at styre Ploven i et kraftigt bølget Hedestrøg. Og Udjævningen bagefter, hvor Hullerne fyldtes og Forhøjningerne glattedes, gik heller ikke af sig selv. At lave en bare nogenlunde plan Ager ud af en bakket Hede fordrede Kræfter. Siden har Maskintiden ogsaa naaet Hederne. Traktorer har stønnet dybe Plovjærn gennem Lyngen og lavet Hederne om paa lige saa mange Uger, som det før kunde tage Aar.

Men i alle Sporene, baade i de gamle Slideres og i de moderne Motorers, fulgte en helt ny Tid for Heden og dens Folk. Men den *maatte* følge, naar Lyngen var borte. Af de 800.000 ha Hede, der fandtes 1866, er der nu kun 200.000 tilbage, fordelt over hele Jylland, og af dem regner man endda at kun 150.000 ha er egnet til Opdyrkning. Man forstaar ved at sammenholde disse to Tal maaske bedre, hvad der hændte i Viborg i Februar i Fjor. En Mand kom til Hedeselskabet og ønskede at erhverve 400 ha Hede i samlet Areal til Opdyrkning. Man kunde ikke anvise ham det, i hvert Fald ikke paa staaende Fod (det er meget faa Arealer samlet Hede i Jylland, der nu maaler over 500 ha). Hvis Manden var

kommet for 50 Aar siden, kunde man straks have sagt ham, hvor han kunde købe mange Gange 400 ha.

Nu knejser Mejeriernes Skorstene, hvor Studevognene sneglede sig frem. I Byerne er Andelsslagterierne de fleste Steder ensbetydende med Egnens største Industri (for en Industri er det jo at lave Flæsk). Bønderne avler udmærket Korn, og Mælken er saa god som noget Sted i Landet. Da vi taler om Mælk og Mejerier, kan der nævnes et lille, meget sigende Træk fra Fortiden. Paa Vorgodegnen (Sognets store Opdyrkning er nævnt før) var det første Mejeri klar til at begynde Virksomheden for 40 Aar siden. »Vi maa ikke vente mere end 1500 Pund Mælk aarlig pr. Ko,« sagde en af Stifterne. I det sidste Aar før Krigen laa Gennemsnitsudbyttet pr. Ko oppe paa 6978 Pund Mælk. En Trave Korn kunde give 25—35 kg Kærne ved Tærskningen, nu giver den 80—120 kg. Kartoflerne gav 35—50 Tdr. pr. Td. Land, nu avles der 75—100 Tønder. Saadan kunde man blive ved hele Midtjylland og Vestjylland igennem, og for visse Strøg i Sønderjylland kan der ogsaa konstateres store Ændringer. I Nordslesvig har Udstykningen og Plantningen siden 1920 givet store Resultater.

Mennesketomme vide Egne er blevet befolket. Folk, hvis Bedsteforældre aldrig har set et Træ, bor op til store Naaleskove. Skovridere, Skovfogeder og Plantører er lige saa almindelige paa de gamle Hedestrøg som i de gamle Skovegne østpaa. Nye Kirketaarne glimter til hverandre ind over Bakkerne, hvor der ingen Kirker har staaet før, eller hvor det i hvert Fald er Aarhundreder siden Klokkerne har ringet. Nu kommer der Folk til, naar Klokkerne stemmer i.

Den Revolution, Hedeboerne selv har ført an i, er sluttet. Der er Hede endnu, og der brydes Hede endnu. Men de Dage er forbi, da Arbejdet kan forandre Jyllands Karakter. Menneskenes Andel i det Værk, der har omskabt et Landskabs Storlinjer, er tilende.

Dyrene og Fuglene tager det ny Land i Besiddelse

I de foregaaende Kapitler har vi kunnet danne os et Overblik over, hvilke Resultater der er kommet ud af det ved Menneskenes Slid. De er, som det er fremhævet flere Gange, saa store, at de kun kan sammenlignes med en landskabelig Revolution. Der er i bogstavelig Forstand i den Grad vendt op og ned paa det jydske Landskab, at dets Konturer over uendelige Strækninger ikke er til at kende igen. Det *er* et Land, der er skabt om. Faaredrengene, der for 50—60 Aar siden drev om i Hederne med deres Faareflokke, kunde, selv om de gik op paa den højeste Bakke, kun se en Horisont, der til alle Verdenshjørner lukkede sig om Lyng. Hvis de kom tilbage i Dag og for Eksempel blev sat ned i Sognene Syd for Herning, var der ikke mindste Tvivl om, at de enten vilde tage sig til Hovederne eller, hvad der var mere nærliggende, stirre sig halvgale paa Naaleskovene rundt om, der nu spærrer for Horizonten. Og kom de af Vanvare ind i Dybet af en af de nye Storskove, vilde de antagelig fare vild. Vaagnede de pludselig op paa et andet Strøg, vilde de formodentlig tro sig hensatte til en Slags Tusind og en

Selv om Lyngen er kvalt, ligger den altid paa Lur, parat til at springe frem igen og tage Livet af det, der er dyrket, hvor den blev ryddet. Landmanden, der har ryddet en Lyngager, skal ikke vente for længe, inden han begynder med Kultiveringen og Behandlingen af Jorden. Gør han det, viser Lyngen sig igen. Her ses en Ager, hvor Ejeren ventede for længe. Lyngen breder sig paany, foreløbig kun i store Pletter. I Løbet af et Par Somre vil den brede sig overalt, hvor den herskede før.

Naar der er tyndet tilstrækkeligt ud i en gammel Granplantage, foretages der Underplantning. De ranke, enlige Graner er 70 Aar gamle, og Plantagen er i sin Tid anlagt paa ren Hedebund. Nu er Underplantningen ved at tage Form. Det er 2. Kultur, der rykker frem, smukke, kraftige Ædelgraner. (Hedeselskabets Arkiv.)

Nats Sagn. For hvorhen de end stirrede, saa var der fuldt med Mennesker, Huse, Gaarde og Husdyr. Og der var rigtig Sæd paa Markerne og Frugttræer og Blomster i Haverne.

Alt dette har det taget nogle faa Generationer at faa i Stand. Men der er en anden Side af Udviklingen, som Menneskene ikke har haft med at gøre. Det er den, Naturen har taget sig af. Den er paa sin Vis lige saa stor og næsten mere levende. Den er blot ikke saa synlig, og det er ikke meget af Enkelthederne i dens sammensatte Billede, der kan høres. Det er den ny Verden, som er blevet til ved de vilde Dyrs og Planters Indvandring. Her hører Hedeboernes Initiativ og Flid og Slid op. Naar Sandheden skal siges, saa interesserede de sig ikke en Døjt for, om deres Arbejde medførte stort andet end det, som de sled for: større Landbrug, bedre Vilkaar. Hvis Naturen selv fandt paa at udnytte, hvad de havde skabt, saa den om det. De lavede Landet om for den Slægt, der kom efter dem (og naturligvis for sig selv), men dermed holdt deres Interesse for Hedebrydning og Plantning ogsaa op. Andet kunde man heller ikke vente.

Der var ikke mange af dem, der lagde Mærke til, at det vilde Liv paa Jorden og i Luften om dem langsomt ændredes. Og den nyere Generation har ikke altid opfattet, at den Revolution, Naturen selv har gennemført, i Virkeligheden er lige saa dyb og rig i sine Følger, som den, deres Forfædre førte an i med Ploven og Mergelen. Lad os blot tage et eneste Eksempel.

Langt den største Part af Danmarks Fugle bygger deres Reder i Træer. Men der var ingen Træer paa Stor-

heden. Følgelig fandtes kun de Fugle, der ruger paa Jorden. Nu, da der er Hegn, hvis Længde ingen har Tal paa, store Skove, mindre Plantager og talløse Lunde, er der ingen Boligmangel for de flyvende Skabninger, hvis Liv og Formering er afhængig af Træer, somme Tider udelukkende af Træer, der vokser i tæt og samlet Skov. Alle Fugle har det jo ikke som Lærken og Viben, der lever hele deres Liv aabent for alle, der gider følge dets Ytringer.

Men for at vi kan danne os et Skøn over, hvad det er, Naturen har præsteret, da man var naaet saa vidt med Heden, at Naturen kunde udnytte det nye, der var kommet i Stedet, er det nødvendigt, at vi ser lidt paa, hvorledes det stod til med Faunaen og Floraen, da Heden var Lyng og Pors og Kær og ikke andet. Holder vi os først til det, der særlig maatte interessere Jægerne, saa var Arterne hurtigt talte. Der var ikke mange af dem, og de fyldte ikke meget.

Som faste Beboere, men ikke nær i alle Hedeomraader, var der Haren og Ræven. Med Undtagelse af de helt flade og næsten helt golde Hedesletter kunde Haren, den pudsige og i Virkeligheden nøjsomme Durkløber, vel trives overalt. Hedeharerne har aldrig været saa fordringsfulde som Harerne paa de fede Øer, der efter Sigende skal have en Gang Kaal og Nykløver engang imellem for at befinde sig vel. En Stump Kaal kunde Lyngharen maaske i Ny og Næ hugge i en fattig Kaalgaard bag en Hedegaard, men Nykløveren maatte de undvære.

Rævenes Udbredelse og Antal i Lyngriget var det

saa som saa med. Kun i de store, stærkt bakkede og slugtrige Hedeomraader var man næsten altid sikker paa at finde deres Grave, og det var ogsaa indenfor saadanne Omraader, at de havde sikker Udsigt til at faa den tilstrækkelige Føde. Alligevel maa Vintrene have været haarde. Eftersom Ræven stiller den Betingelse til Livet i Almindelighed, at varm Mad er bedre end alt andet, saa kunde det unægtelig knibe med Menuernes rigtige Sammensætning. Overdrevent meget var der ikke at vælge imellem om Sommeren. Men om Vinteren svandt det ind til endnu mindre.

Saa var der Grævlingen, den mærkelige Skabning, der, som bekendt, er et udpræget Mørknings- og Natdyr, og som ikke tager det saa nøje med Spisesedlens Nuancering, eftersom den (modsat Ræven) lever lige saa meget af, hvad den kan bjerge under og paa Jorden som over den. Rødder og Frugt sætter den Pris paa, men disse Fødemidler fandtes saa godt som ikke paa Hederne. Med sine glimrende Gravepoter er Grævlingen i Virkeligheden et ret udpræget Løvskovsdyr. Selv i lerede Banker med gamle Ege- og Bøgebevoksninger graver den sig uden noget Besvær ned med fantastisk Hurtighed. Hvad skulde den i Hedens Sandjord efter? Her, hvor der oven i Købet var Mangel paa ordentlig Grævlingemad. Den fandtes derfor sjældent paa Heden. Hvor den optraadte, kunde man være sikker paa (ganske som det er den Dag i Dag), at den havde sit Tilhold i et nærliggende gammelt Egekrat af nogen Udstrækning, navnlig hvis Krattet, hvad der ofte er Tilfældet, bredte sig mellem Bakker og Slugter. Der er Folk, som paastaar, at Grævlinger har holdt sig som faste Beboere

i saadanne Krat i Aarhundreder, nemlig lige fra den Tid, da Egeskoven svandt ind til Krat.

Af andre jagtbare, større Pattedyr skal nævnes Odderen, der holdt til i ret stort Tal i de største og større Aaer, og som ogsaa fandtes i vandfyldte Stormoser. Hjortevildtet kendtes ikke. Hvor det viste sig, var det kun som enlige Strejfere, der af en eller anden Grund var havnet langt borte fra Skovene i Øst og havde fortsat uden Maal og Med ud over Hederne. Der blev ikke sjældent iagttaget Kronvildt paa Heden, længe før Plantagerne og de dækkende Læbælter kom, og Raavildt kunde ogsaa ses af og til. Det var Individer, der kom paa tilfældigt Gæsteri, og som efter kortere eller længere Tids Omflakken forsvandt igen, hvis de ikke blev skudt, inden de fik sat Kursen hjemad mod de østlige Løvskove.

*

Medens Hedens Dyreliv ikke kunde opvise noget som helst Særpræg for den løbende Del af Faunaen, saa var Særpræget til Gengæld meget kraftigt for Fugleverdenens Vedkommende. Heden rummede oven i Købet de to Fuglearter, der har givet Jylland Karakter, Hjejlen og Urfuglen. Endnu for en 40 Aar siden var Hjejlen almindelig og talrig næsten overalt paa Storheden. Der lever mange Hedeboere, der har talt Hjejler i Hundredvis, naar Fuglene om Efteraaret samlede sig i store Flokke paa Pløjemarkerne.

Urfuglen fandtes overalt i Heder og Moser af nogenlunde Udstrækning. Til Gengæld kunde den heller ikke

findes andre Steder, fordi store, aabne Vidder var — og fremdeles er — en Betingelse for, at den kan trives. Endnu for en god Menneskealder siden kunde Jægere gaa fra Flok til Flok og skyde paa Hanerne, og der var Jægere, for hvem det var lige saa almindeligt at skyde Urkokke, som det var for Jægere paa Øerne at skyde Agerhøns.

Hvad Hedens Agerhøns angik, saa fristede de ikke altid og alle Steder nogen helt lystig Tilværelse. Vintrene kunde ogsaa være meget haarde mod disse temmelig haardføre og nøjsomme Fugle. Formodenlig har de klaret sig med det ekstra Tilskud til Livets Ophold, de kunde finde paa dyrkede Agre. Hvis de havde været saa udprægede Bærspisere som Urfuglene, vilde Tilværelsen have formet sig lettere for dem.

Saa var der Vildænderne og Vadefuglene, der holdt til i Moser og Kær og langs Engdragene, og dermed er vi, stort set, færdige med Dyr og Fugle, der var værd at jage for Kødets eller Pelsens Skyld.

Hvad der fandtes af andre Arter, synede ikke stort. I Nærheden af større Byer og Skove kunde en Husmaar gæste Heden, men paa Storhederne kom de ikke. Heller ikke Pindsvin. De vilde simpelthen være sultet ihjel. Muldvarpen kunde lige saa vanskeligt leve der, for den kunde ikke have med Al at gøre. For Fuglene i Almindelighed gjaldt, at der kun trivedes de jordrugende Arter. De vide Hedestrøg husede altsaa hverken Krager eller Skader, for der var ingen Steder, hvor de kunde bygge Reder, og saa vilde det for Resten ogsaa have knebet med Føden til saa forslugne Røvere. Kom de, var det paa Træk eller paa tilfældig Visit. Lige saa

fattig var Heden paa ægte Rovfugle (Kragerakket kan vel kaldes de uægte); thi ogsaa for dem manglede der Redetræer.

Fuglesangen paa Heden havde ikke noget vidtspændende Register. Dens lyse Dur leveredes af Lærken, dens ejendommelige og smukke Mol af Urkokken, og ind imellem hørtes andre Smaasangeres Toner, der oplivedes af Gøgenes Kukken og Natravnenes Hvæsen og Spinden om Natten.

For Krybets Vedkommende var Hugormen dominerende. Den levede saa at sige overalt, hvor der var Hede, fordi den nu engang hører sammen med Lyngen. Tang Kristensen paastaar, at Snogene var saa almindelige, at de nærmest optraadte som Husdyr. Han fortæller i hvert Fald, at i den Lyng, der gjorde det ud for Sengebund i fattige Hedehjem, kunde der findes Masser af store og smaa Snoge. Gamle Folk beklagede sig over, at de ikke kunde faa Nattero for Dyrene, og Snogene snoede sig tit ud og ind og aad Davre med Børnene. Fremstillingen lyder ikke sandsynlig, men naar det er Tang Kristensen, der giver den, *maa* man jo tro den. Det er nærliggende at stille Spørgsmaalet om, hvad Snogene fristede Livet med paa Steder, hvor Børnene ikke indtog Davren paa Gulvet. For en Øbo, der har set, hvor nært knyttet Snogene er til Løvskovene og til Hegnene op til Skovene, lyder det unægtelig ejendommeligt, at de samme Dyr ogsaa skulde kunne leve, hvor kun Lyng og gold, eller i hvert Fald meget mager Jord dominerer overalt, hvor de bevæger sig. Men der har maaske været en særlig Slags Hedesnoge.

*

I store Træk er Hedernes Præg af Dyreliv her skitseret. Andet og mere fandtes der ikke. Der kunde selvfølgelig være Forskel indenfor de forskellige Lokaliteter. Ræve kunde mangle et Sted, men være forholdsvis talrige et andet, og det samme var Tilfældet baade med Harer, Agerhøns og Smaafugle. Fælles for det hele Omraade var de faa Trækfugle, der kom om Foraaret og forsvandt om Efteraaret. Fælles var ogsaa Storkenes Kredsen ind over Hederne, hvor de ikke hørte hjemme, og Hejrernes Besøg i Aaer og Moser fra Kolonier langt borte. De store Fugle bragte Bud fra et Samfund, der ikke kom Heden ved.

Naar vi nu skal undersøge, hvilke Forandringer i det vildes Rige Menneskenes Omformning af Landskabet har medført, saa er det mest praktisk at begynde med at se lidt paa, hvorledes de Skabninger, der er nævnt, og som altsaa havde hjemme i Hederne, har taget Revolutionen, og hvorledes de befinder sig nu. For nogle har det betydet stor Gevinst, for andre ustandselige Tab og Tilbagegang. Skabningerne maatte tage Udviklingen med, som den kom, paa godt og ondt.

Der er næppe nogen, der vil beklage, at Hugormens Rige er blevet stærkt indskrænket. Men det siger sig selv, at Hedens ganske udprægede Slange i nogen Grad maa fortrække, hvor dens Verden enten er blevet til Skove eller til Agermarker. Hugormen giver sig ikke med det samme. Den udvandrer ikke, fordi der plantes nogle Hundrede Tønder Land med Fyrrestiklinger, eller fordi store Lyngomraader bliver erstattet med Sæd og Roer. Men i Længden maa den give sig, naar de Betingelser, den stiller til et ordentligt Hugormeliv, lidt efter

lidt helt forsvinder. Naar dens Tipoldeforældre fødtes og levede udelukkende i Lyng og Tørvemose, saa var Springet i Hugormegenerationerne ikke større, end at Efterkommerne i senere Led ikke lod sig helt omplante lige med det samme.

Paa samme Maade er det gaaet Hjejlerne og Urfuglene. De kan heller ikke forlige sig med den ny Verden, der ogsaa har den kedelige Side, at den har bragt utallige Mennesker med, hvor der før enten ikke var nogen eller i hvert Fald ganske faa. Og Mennesker betyder Ufred og Støj og Spektakel, og baade Hjejlerne og Urfuglene har altid foretrukket at leve i Tilbagetrukkethed og Stilhed, navnlig hvor der var rigeligt af Hedens Bær. De har været bestemte Tilhængere af Privatlivets Fred og ikke haft for Vane at reklamere med deres Nærværelse.

Nu er den rugende Hjejle en ornitologisk Mærkværdighed, og Urfuglene er Aar for Aar trængt sammen paa forholdsvis indskrænkede Arealer. At de til Gengæld har bredt sig til ny Hedeomraader, hvor de har været sjældne før, i nogle Tilfælde slet ikke har eksisteret, vidner om Fuglenes Livskraft og udmærkede Evne til at udnytte de Chancer, der er tilbage. De har saa sandelig haft Vinden mod sig. Ikke alene gik det dem som Hjejlerne, at deres egen Verden blev mere og mere indsnævret og begrænset. Den ny Udvikling førte en Hær af Fjender med sig. Med de mange ny Mennesker kom der ogsaa mange Bøsser, og med Skovene fulgte det store Tros af Krager og Skader og andre Æg- og Kyllingetyve, og, endelig ikke at forglemme, et stigende Antal Ræve. Det er snarere mærkeligt, at

der endnu findes saa mange Urfugle paa de tilbageværende Heder, som der gør.

Saa meget om Fuglenes Tab (deres Gevinster — for der er mange — kommer vi til senere), men hvor store de end er, saa drejer det sig dog kun om to Arter. Pattedyrene har til Gengæld kun haft Profit. De har slet ingen Tabsside. Maaske har de mange flere Jægere formindsket Oddernes Tal i Aaerne og Moserne, men dermed er ogsaa Minuserne opgjort. Resten er kun Plusser, oven i Købet saa det batter noget.

*

Vi katalogiserer dem efter Størrelse. Der er, saa længe der har været Kronvildt i Rold Skov, i Skovene paa Djursland og paa Frijsenborg, nedlagt Krondyr baade i Midtjylland og Vestjylland og Nord for Limfjorden. Kronvildtet er født med Vagabondlyster i Blodet, og dertil trækker de store Dyr helst mod Vinden. Da Vestenvinden er overvejende i Jylland, er det ikke saa underligt, at der er skudt Kronhjorte helt ude ved Vesterhavet i Aarevis før der var noget, der hed Plantager. Men der kom et Tidspunkt, hvor de stolte Dyr slog sig ned og blev fast Standvildt i Vestjylland, samtidig med, at de kunde træffes som Strejfvildt over det meste af Midtjylland. Tidspunktet blev fastsat af Dyrene selv ud fra deres sikre Instinkter. Hannerne, Hjortene, kunde nemlig ikke føle sig hjemme med Sikkerhed i de ny Omgivelser, før Fyrreplantagerne var store og tætte nok til at skjule deres mangespidsede Takker, Gevirerne, som vi kalder dem (fordi vi er saa fine paa det, at vi stadig skal importere Fremmedord). Kunde de svære

Hovedprydelser ikke skjules, vilde Hjortenes Tilstedeværelse straks være røbet, og Krondyrene sætter afgjort Pris paa at leve deres Privatliv uden Beskuelse af andre, mindst af Mennesker. Oprindelig har disse Dyr, som vore andre Hjortearter, formodentlig været Dagdyr, taget i den Forstand, at de søgte udenfor deres faste Tilholdssteder, Skovene, og tog deres Føde, hvor de kunde faa den. Men de stærke Efterstræbelser har medført, at Dyrene foretrækker at leve i Skjul om Dagen og søge ud om Natten. Følgelig var der endnu stærkere Grund til, at deres ny Hjem skulde være saa tæt og lukket, at Indbyggerne ikke kunde ses udefra om Dagen.

Fra omkring Aar 1900 eller lige før, var der faste Kronvildtbestande i de store Plantager omkring Dejbjerg, og herfra gik Dyrene, da Ufreden blev for stor, nordpaa og slog sig ned i Hoverdal, Torsted og Ulborg Statsplantager Øst for Jernbanelinjen Ringkøbing—Vemb, det Omraade, der nu er indbefattet under det ny Ulborg Statsskovdistrikt. Her staar Dyrene endnu, og hvor haarde Indhug der end er gjort mod Bestanden baade fra Statens og Privates Side (kom de ud i Privatplantagerne udenfor Distriktet, blev de undsagt overalt), har den hævdet sig. Den tæller antagelig nu ca. 70 Dyr.

Omtrent paa samme Tid indvandrede Kronvildtet over midt- og sydjydske Plantager til det store Plantagebælte Vest for Varde, det, der strækker sig fra Nyminde i Nord til Ho i Syd, og som er omtalt udførligt foran. Ogsaa her slog Dyrene sig ned, da Træerne var blevet høje nok og Plantagerne tætte nok, i Begyn-

delsen kun nogle faa, senere flere. Indvandringen er uden Tvivl begge Steder sket paa den Maade, at en Hjort er kommet først, da Kronhjortene i Brunsttiden vandrer milelange Strækninger (ofte gør de det samme, naar Brunsten er forbi), og paa et eller andet Tidspunkt er en Hind kommet saa langt bort fra sit sikre Hjem i en Skov mod Øst, at den har foretrukket at blive ved at søge mod Vest. Det kan heller ikke udelukkes, at en drægtig Hind kan have foretaget Vandringen alene. Naar en Hind skal sætte Kalv, søger hun i god Tid ensomme Steder, og under en saadan Vandring kan det ske, at hun kommer til en ensomt beliggende Plantage, hvor hun søger Skjul for en kortere Tid for derefter at fortsætte Vandringen. Derimod kan man være nogenlunde sikker paa, at et Krondyrægtepar ikke har holdt sit Indtog i skøn Forening i det nye Hjem i Vest, fordi Krondyrene aldrig eller saa godt som aldrig (der er intet, der er sikkert, naar man har med vandrende Vildt at gøre) trækker sammen over lange Strækninger. Med Sikkerhed ved man, at den *første Hind med Kalv* blev set i Løvstrup Plantage lidt Nord for Skjern 1898, og fra dette Tidspunkt kan man altsaa datere Kronvildtet som fast Vildt i Vestjylland.

*

Man kunde nu spørge om, hvorfor Dyrene søgte gennem hele den jydske Halvø og først standsede og tog blivende Bo, da de naaede helt ud til Vestkysten. Der var Plantager nok undervejs, som set med Menneskeøjne bød dem samme Betingelser som de vestjydske. Svaret maa blive, at der alligevel har manglet noget,

I mange jydske Plantager er Kronvildtet fast Vildt. I en Mængde andre kommer større og mindre Flokke som Strejfere.

som kun Dyrene har kunnet vurdere. Der var i nogle Aar, i hvert Fald til 1907, en ikke helt ringe, fast Bestand i den store Gludsted Statsplantage mellem Silkeborg og Herning, men Dyrene udvandrede, og saadan gik det næsten alle Steder, hvor de enten havde overvintret eller oversomret.

Hvis en Hjort er kommet til en Plantage f. Eks. i Januar eller Februar Maaned og har fundet Forholdene nogenlunde sikre, kan man i mange Tilfælde gaa ud fra, at den ogsaa bliver der, til den kaster sine Takker hen paa Foraaret. Og naar først det er sket, er den stavnsbundet, til Hovedets ny Vaaben er vokset ud igen i August—September. Kronhjorte vandrer aldrig langt i den Periode, de mangler Takkerne. De foretrækker absolut Skjul og absolut Tilbagetrukkethed

og Fred. Rundt om i en Mængde af Midtjyllands Plantager er der fundet afkastede Takker, og det er meget faa større Plantager, i hvilke der ikke har været Hjorte paa Besøg. Hverken Folk paa Egnen eller Forstmændene har set noget til Hjorten. Den er kommet lydløst en Nat og er forsvundet lige saa lydløst, da den fandt Tiden inde til atter at sætte Kursen mod Vest.

Dog var der et Sted, foruden de to nævnte Omraader, hvor Dyrene ogsaa fandt saa meget Behag i Omgivelserne, at de blev der. Det var i Skovsende Plantage ved Sønder Omme. Indvandringen skete lidt senere, og medens Bestanden i begge de vestjydske Omraader med Tiden naaede op paa ca. 150 Dyr hvert Sted, saa voksede Dyrene i Skovsende i mange Aar kun til 12—15 Stykker. En væsentlig Grund hertil har dog sikkert været, at Bestanden blev stærkt beskudt, saa snart Dyrene kom udenfor Plantagens skærmende Skjul. Senere har denne Bestand bredt sig til nogle Naboplantager og er ogsaa taget til i Antal. Endelig er der kommet en fast lille Bestand i N. M. Bruuns Plantage og den lidt nordligere beliggende Røddinglund Plantage paa det store Højdedrag mellem Vildbjerg og Ørnhøj i den nordlige Del af Ringkøbing Amt. Dyrene, der sikkert er udvandret fra Straasø Statsplantage, som kun ligger ca. 8 km mod Vest, har staaet i de to Plantager nogle Aar, og de tæller nu over en halv Snes Stykker.

De sidste fire Aar har iøvrigt været slemme for det vilde, jydske Kronvildt. Den stigende Hugst Aar for Aar og den stigende Uro overalt har i betydeligt Tal tvunget Dyrene bort fra deres Tilholdssteder, og i

lange Tider har mange af dem foretrukket en omflakkende Tilværelse i hele Midtlandets mange Plantager. Nogle enkelte er endda gaaet over Limfjorden og har fundet op til de store Plantager i Thy.

Landsdelens andet Hjortevildt, Raadyrene, har forlængst bredt sig over hele Jylland, tiltrukket af Plantagerne. De findes overalt, helt ud til de yderste Klitter, og det er disse spinkle, skønne Dyr, der har sat Præget paa Midtjyllands og Vestjyllands ny Fauna og Vildtbestand. Der er den afgørende Forskel paa Krondyrene og Raadyrene, at de sidste er Dagdyr. De *skal* have en Skov som Centrum for Tilværelsen, men de lever deres halve Liv paa aaben Mark og i fuldt Dagslys. De Raadyr, der aldrig kommer ud af den Plantage, i hvilken de holder til, ser som Regel ikke allerbedst ud i Staturen. Der er Mennesker, der har levet i Aarevis i Nærheden af et Plantageomraade, der huser Kronvildt, uden nogen Sinde at have set en Kronhjort. Det er derimod meget faa, der ikke har set en Buk eller en Raa. Og mangfoldige Mennesker har set det skønneste Syn, man kan opleve i dansk Natur — Raaen, der forsigtigt og spejdende træder ud af Plantagen med sine Lam.

Tidspunktet for Raavildtets Indvandring til de ny Skove lader sig kontrollere med antagelig Sikkerhed. Ganske som Kronvildtet stiller Raavildtet den Betingelse for at tage fast Ophold indenfor et nyt Omraade, at der skal være, hvad Jægerne kalder »Vildtdække«, hvilket vil sige, at den Del af en Plantage, der er tilplantet, skal være 10—15 Aar gammel. Selv om der har

været mange Undtagelser, saa kan man sikkert fastslaa, at Sætningen har Gyldighed i Almindelighed. Men for Raavildtet kan Menneskene ogsaa hjælpe til med Indvandring, eftersom disse Dyr, navnlig naar de er indfanget som Lam, let lader sig udsætte og omplante indenfor et nyt Revier.

I Sydjylland kom Raadyrene meget tidligere end til Plantagerne nordpaa. Man mener med Sikkerhed, at de første ankom fra Sønderjylland til Klelund Plantage 1885. De var vandret op gennem Sønderjylland fra de store Skove paa Gram Gods. Klelund Plantage, som paa dette Tidspunkt var i god Vækst under betydelige Ofre fra Ejerens, Lensgreve Moltkes, Side og under Ledelse af en dygtig Forstmand, frembød da gode Betingelser for Raavildtets Trivsel, og Bestanden voksede hurtigt, da den var under saa god Pleje og Beskyttelse, som der kunde ydes den. Der maa have været ikke saa faa Dyr, for de bredte sig meget hurtigt til de mindre Plantager vestpaa. Naar der allerede Aaret efter blev skudt en stor Buk i Blaabjerg Plantage helt ude ved Vesterhavet, saa er det temmelig givet, at denne Buk maa være kommet fra Klelund. I Løbet af faa Aar fandtes der en fast, mindre Bestand i Klitplantagerne, først i Kærgaard Plantage ved Fiil Sø, og herfra bredte Dyrene sig til de sydligere liggende Naboplantager, efterhaanden som disse voksede op og bød naturligt Dække.

Midt mellem Klelund inde i Landet og Klitplantagerne ligger først Nørholm Gods Skov og en halv Kilometer vestligere den store Varde Søndre Plantage. Vildtet, der fra Klelund gik mod Havet, har temmelig givet passeret

Den største Forandring, Plantagerne har betydet for Faunaen, understreges af Raavildtets Tilstedeværelse *overalt*. Der findes ikke en Plantage i Jylland af en nogenlunde antagelig Størrelse, der ikke huser Raavildt. 10—15 Aar efter en Fyrreplantages Anlæg kan man med Sikkerhed regne med, at den har fast Raavildtbestand.

disse Oaser, for Dyrene blev der nemlig ikke. Først omkring 1900 fandt Nørholm og Varde Plantage Naade for deres Øjne, og siden har der været en god Bestand begge Steder.

Fra Klelund og Naboplantagerne bredte Vildtet sig ogsaa mod Nord, og omkring Grindsted kunde Nybyggerne fra Syd til sin Tid møde ny Udvandrere, der var startet fra de store Plantager nordpaa ved Birkebæk, hvortil det var ankommet fra Skovene ved Silkeborg. Raadyrene i Birkebækkomplekset sendte ogsaa deres Nybyggere direkte mod Vest, men her gik det meget langsommere. Til Plantagerne ved Dejbjerg naaede Raadyrene først 1917. Mærkeligt nok forsvandt paa

Et andet Prospekt fra Kolonien Møgelvang. I Baggrunden ses Koloniens Gaarde og Huse. Forgrunden domineres helt af en Mark med Kaalroer, der vanskeligt findes smukkere i det fede Østjylland. Det er kun en god halv Snes Aar siden den samme Mark var Hede, men i Aarene, der er gaaet, har Nybyggerne erstattet Lyngen med vide, veldrevne Marker. Det er et Stykke nyt Danmark, der er bygget op. (Hedebrugets Arkiv.)

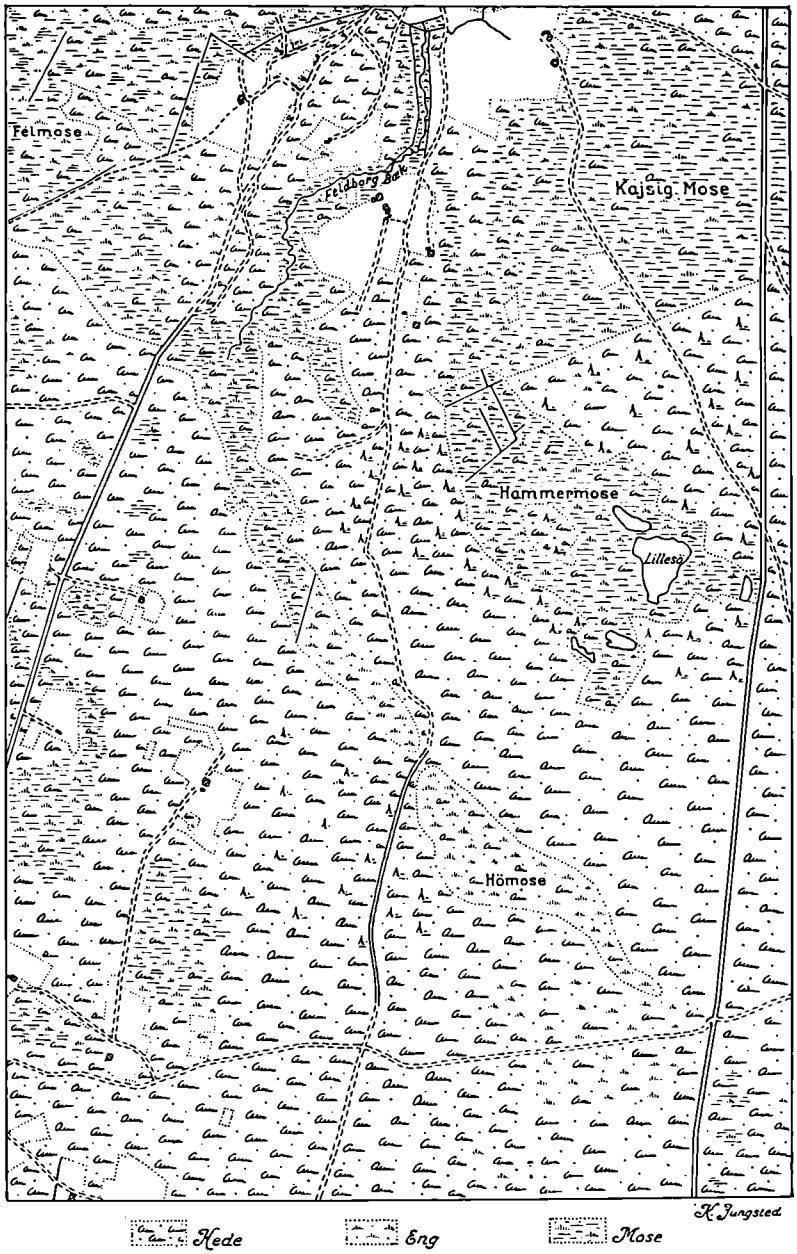

Landskabet Syd for Feldborg (en Snes km Øst for Holstebro), som det saa ud omkring 1870. Kun lidt af Søndre Feldborg Plantage var kommet i Vækst. Til alle Sider bredte Heden sig. Gaarde og Huse var faa og smaa, og daarlige Veje snoede sig ind over Lyngbakkerne. Her boede kun faa Mennesker, og andre fandt sjældent Vej til denne afsides Egn.

samme Tid Krondyrene fra alle Smaaplantagerne paa Egnen (hvilket dog ikke har noget at gøre med, at de to Hjorteracer ikke kan forliges paa samme Revier), og Raadyrene var eneherskende og har været det siden. Faa Aar efter var de første Dyr naaet op til Kronvildtomraadet i Hoverdal, hvorfra de gik videre til de to andre Kronvildtplantager paa samme Egn, Torsted og Straasø. Først omkring 1921 var der Raavildt ude ved Havet paa denne Del af Kysten. En Buk kom til Husby Statsplantage og grundlagde Bestanden sammen med en Raa, der kom lidt senere.

*

Vi har her kunnet se, at der har været to Centrer for Raavildtets Indvandring i Midt- og Vestjylland, et i Plantagerne Nord for Holsted med Klelund som Midtpunkt og et i Birkebækskovene (der, som antaget, havde faaet sit Vildt fra de gamle Bestande i Skovene ved Silkeborg), og fra begge Centrer bredte Dyrene sig til alle Verdenshjørner undtagen mod Øst. Men langt nordpaa fandtes der et lige saa vigtigt Udvandringscentrum i de gamle Skove ved Hald. Herfra vandrede Dyrene, antagelig allerede for over 100 Aar siden, ned til de store, opkommende Statsplantager paa Alheden, Stendal, Havredal og Ulvedal, og baade fra Haldskovene og fra de tre Plantager gik de videre mod Vest ud over den aabne Alhede, til de naaede de store Plantager ved Feldborg. Her har der ogsaa været Raavildt maaske i et lille Hundrede Aar, og her fik Vildtet saa megen Fred, at det kunde udvikle og formere sig og atter sende Nybyggere mod Nord til Plantagerne

omkring Flyndersø og mod Vest til de ny Plantager paa Klosterheden og Kronheden Syd for Lemvig. Til de sidste to vestjydske Plantager var Dyrene naaet omkring 1910.

Den samme Udvikling er foregaaet overalt, hvor der i nogenlunde Nærhed af de ny Plantager fandtes gamle Skove med fast Raavildt. Nogle Steder har Vandringerne været meget lange (f. Eks. til Skagen, hvortil den første Raa ankom 1893), i andre Egne har Dyrene blot siddet i den gamle Skov lige i Nabolaget og ventet paa, at den ny Fyrreskov paa Heden udenfor skulde vokse saa meget til, at den kunde yde den nødvendige Dækning.

Til de store Plantager i Thy havde Vildtet meget lange Afstande at tilbagelægge. Raadyrene i Plantagerne ved Vesterhavet Vest for Thisted kan kun være kommet fra Skovene ved Birkelse og fra Store Vildmose helt inde i Vendsyssel. Til Belysning af Spørgsmaalet Vildtdække ser man da ogsaa baade Nord for Limfjorden og i Midt- og Sydjylland den Ejendommelighed, at de Plantager, der ligger langt, i nogle Tilfælde længst borte fra gamle Raavildtomraader, faar Indvandring paa et langt tidligere Tidspunkt end Plantager, der ligger meget nærmere Omraaderne. Utallige Dyr har krydset unge og lave Bevoksninger, før de tilsidst har fundet blivende Opholdssted i ældre Plantager milevidt fra, hvor de startede.

Naar fraregnes Egernet, der automatisk har fulgt Fyrreskovene vestpaa, da de først var kommet i Gang med Udbredelsen, er der af ny Pattedyr kun kommet

Skovmaaren. Der er stærkt delte Meninger om, hvor langt vestpaa den er naaet. I mange Plantager har den med Sikkerhed krydset sig med Stenmaaren (Husmaaren), som fandtes der i Forvejen. Krydsningerne kan iøvrigt være saa vanskelige at skelne (uden anatomisk Undersøgelse), at det har haft sine Besværligheder at afgøre, om det var Skovmaar eller Husmaar, der blev iagttaget. Det skal for Jorddyrkernes Vedkommende tilføjes, at Pindsvinet ogsaa er rykket frem til Steder, hvor det ellers var ukendt, og at ogsaa Muldvarpen har søgt at følge Trop med Opdyrkningen. Hvor Alen var borte, var der jo intet, der standsede dens underjordiske Fremrykning.

*

Efter dette lille Overblik over det ny, der er kommet, og som har givet saa store Islæt i Faunaen, at det ganske har forandret denne Del af Jyllands Dyreliv, vil vi se lidt paa, hvorledes det er gaaet med de Arter, der levede paa Heden, medens den var Hede. Det er gaaet dem saa godt, som det overhovedet kan. Der er jo kun Tale om tre: Harer, Ræve og Grævlinger. Det er en Selvfølge, at naar Harerne faar hele deres gamle Domæne lavet om fra Hede med tarvelig Føde til gode Agre med Korn og Rodfrugter, saa kan Resultatet kun komme dem tilgode. Dertil er kommet Plantagerne, der altid frembyder et Slags godt skærmet Pensionat med lidt Mad udenfor det daglige og Lejlighed til Siestaer i Ny og Næ.

Men paa den anden Side har Plantagerne været slemme for Harerne, eftersom de ofte fungerer som

Vildtfælder, og de er blevet Aarsag til mange Harers tidlige Død. Det er Rævene, der har passet Fælderne. Thi Ræven er sikkert det Dyr, der har høstet den største Gevinst, da Skovene afløste Lyngen. En Banke, en god Slugt og et kuplet Bakkedrag kan være meget godt til en Rævegrav, men det er nu engang den lukkede Skov, der frister Ræven mest, naar den skal vælge fast Opholdssted. Plantagerne blev derfor kærkomne Gaver til Rævene. Her kunde de ganske anderledes end i et Bakkehæld lave deres Grave, der i Tilgift havde den Fordel, at de ikke er lette at grave ud. I Heden var Arbejdet ikke saa svært. Her kunde det værste være Lyng eller Porsrødder, men Rødder af Bjergfyr og Gran smides ikke væk med nogle Spadehug. Der skal mere til. Navnlig naar de danner et helt Virvar af Sammengroninger og Forgreninger.

Alt er jo relativt i denne Verden, og det er Begrebet Rævenes Sikkerhed ogsaa. Men en tæt Plantage byder altid Miklerne ganske anderledes Chancer for Skjul og for Flugt end den bakkede, men aabne Hede. I Ly af Skjulet kan Rævene bringe deres Afkom til Verden i Fred og Ro, opdrage det til dygtige Fangere og saa iøvrigt leve af, hvad Skjulet har at byde paa, og det er slet ikke saa lidt. Og udenfor er Chancerne i Kampen for Føden ogsaa blevet betydelig forøget. Alene Harernes forøgede Antal i og udenfor Skjulet var en Gevinst, og dertil kom Fjerkræet ved de Gaarde og Huse, som ikke var der før. I det store og hele er det nok Rævene, der har lukreret mest.

Grævlingerne har ogsaa bredt sig. De har indfundet sig paa Steder, hvor de aldrig (i hvert Fald ikke saa

vidt Mennesker kan huske) har levet tidligere, og de breder sig stadig. Det er ogsaa de gamle Skoves Bestande, der sender ensomme Udvandrere mod det ukendte.

For den, der ikke er direkte interesseret i mærkbare Ændringer i den levende Natur, har der ikke været meget at iagttage, medens Faunaens Forandring har fundet Sted. Den er skredet frem i meget langsomt Tempo, og ofte er det gaaet saadan, at de ny Dyr først er blevet opdaget efter lang Tids Forløb. Om Harernes Tal var blevet fordoblet, blev almindeligvis kun konstateret af Jægerne, og det samme var Tilfældet med Rævene, med mindre de var ualmindelig paagaaende overfor Høns og Kyllinger. Kun eet fik de allerfleste Lejlighed til at iagttage: at der var kommet Raavildt til Egnen. For det første syner et Raadyr mere end Harer og Ræve, og for det andet er Dyrene, som anført tidligere, aldrig bange for at vise sig i fuldt Dagslys.

De ny Fuglearters Indtog blev derimod meget snart konstateret af alle. Dels fordi Fuglene hører til i Træer og i Luften, hvor de kan ses af enhver, og dels fordi de i Modsætning til Dyrene selv fortæller, hvor de er. Men vi maa først undersøge, hvorledes det er gaaet med Hedens gamle Fugle. Hjejlens og Urfuglens Tragedie er der redegjort for foran.

Agerhønen hører sikkert ogsaa til de begunstigede. Hvor den blev tvunget til at skifte om fra Hede til dyrket Mark, er Skiftet formodentlig gaaet let. Fuglene, der naturligvis ikke for intet har Navn efter Agrene, fik baade Stubmarker og lange og brede Roe-

agre til Spisekammer, hvad de ikke havde haft før, og de har sikkert med Glæde foretaget Ombytningen. Saa længe Plantagerne var smaa, fandt Hønsene ogsaa her et søgt Opholdssted, men naar Træerne efterhaanden lukkede sig, sagde Gæsterne Farvel og søgte atter Markerne.

Vildænderne og Vaderne vil ikke deltage i nogen Takkedemonstration til dem, der har lavet Jylland om. De har ganske vist ikke noget med den egentlige Hede at gøre, men til Gengæld har de levet højt paa Herlighederne i Moser og Kær, og da Udtørringen af netop disse Omraader har udgjort en betydelig Del af Programmet for Forandringen, er det svundet slemt i Ændernes og Vadernes gamle og sikre Tilholdssteder, og dermed i Tallet paa Fuglene.

Men til Gengæld tør det nok siges, at der er kommet rigelig Erstatning for det, der er tyndet ud eller er borte. Mellem de første, der lod sig se (og navnlig høre), var Krager og Skader, Skovduer (Ringduer) og Skovskader. Skovduens melodiske Kurren har i mangfoldige Aar kunnet høres i Plantagerne langs Vesterhavet, og Skovskadernes Skrigen og Vrælen er lige saa uvelkommen i de fleste Plantager, som den kønne Fugls indtagende Farver er velkomne. Senere kom Spætterne, først Flagspætterne og derefter, i ikke saa faa Plantager, Grønspætterne. Spætterne stiller jo den Fordring, at Reden skal kunne anbringes i en Træstammes Indre, og Stammen skal derfor være tyk nok til, at Fuglene kan hugge Fordybningen ud. Spætterne maatte derfor af naturlige Grunde være senere paa det end de andre. Der skal mange Aar til, før en Plantage by-

der paa Træer, der er kraftige nok og egnede til de Fordringer, Spætterne stiller til et Hjem.

Afhængig af Træernes Størrelse og Tæthed var ogsaa Rovfuglenes Eksistens som Ynglefugle. For de store Duehøges Vedkommende gælder endda den Regel, at de kun anbringer deres mægtige Reder i Naaleskove, hvor der er gamle og altsaa meget store Graner, medens den vimse (men ikke mindre blodtørstige) Spurvehøg ikke er saa fordringsfuld. Ogsaa Ugler og Krager stiller visse Krav ved Valget af Redetræ, skønt Kragerne kan saamænd til Tider være beskedne nok.

*

Det er de talrige, mindre Fugle, der tæller med, naar man skal gøre op, hvad Plantagerne har betydet for de Skabninger, der færdes i Luften. Og det er Fugle, der aldrig har vist sig paa de samme Lokaliteter før, med mindre de af en Fejltagelse er kommet over Storhederne paa et Foraars- eller Efteraarstræk. Naaleskovene har deres egne Fugle, de der fortrinsvis lever af Koglefrø, og det er der mange, der gør. Men dertil kommer mange Bærædere. Naar en Plantage har naaet en vis Alder, vil der altid — hvad der senere skal blive paavist — være opstaaet en blandet Underskov bestaaende af forskellige, ogsaa bærbærende Løvtræer. Deres Mængde og den Hurtighed, hvormed de viser sig, afhænger af, hvor langt Plantagen er beliggende fra Haver.

Naar først Naaletræerne bærer Kogler og de indvandrede Løvtræer bærer Bær og sætter Frø, bliver der noget at gøre for Spurvehøgene. Saa kommer de

Smaafugle, der udgør Høgenes Hovednæring. Paa denne ligefremme Maade sørger Naturen for, at der overalt bliver Balance i Tingene. Mellem de Fugle, der da indvandrer, enten for at blive Ynglefugle eller for at raste paa det gode Madsted i kortere eller længere Tid, skal nævnes de mange Mejsearter: den allestedsnærværende Musvit, Blaamejsen, Topmejsen, Halemejsen og Sortmejsen. Saa er der Fuglekongen (hvis fine Violintoner forraader den med det samme), Gærdesmutter, Kvækerfinker, Stillidser, Gulspurve, Lille Tornskade, Korsnæb*) og flere andre. Arternes og Individernes Antal kan være afhængig af, hvor langt borte den nærmeste gamle Skov ligger. Ogsaa gamle, større Krat kan i denne Forbindelse spille en Rolle.

Alle i det foregaaende nævnte Fugle og Dyr var og er danske. De fandtes andre Steder i Jylland, dengang Hederne dominerede. Det er den landskabelige Omvæltnings Følger, der har trukket dem til, fordi de nu kan eksistere lige saa godt her som andre Steder. Omvæltningen har imidlertid foraarsaget, at een Fugleart er indvandret som helt ny. Der er i Grunden endnu een, Fasanen, men da den er sat ud af Mennesker og afgjort er havnet paa de tidligere Heder mod sin Vilje, indtager den en Særstilling.

Den ny Fugl er en Rovfugl, Hedehøgen, der indtil

*) Med Korsnæbbet har de jydske Plantager faaet tilført den eneste Fugl, der ruger i Landet om Vinteren. Den ejendommelige Fugl, hvis Han er klædt i smukke røde Farver, ses allerede om Efteraaret, naar den er kommet ned fra de højnordiske Skove, hvor den ellers lever, i store Skarer, der trækker rundt fra Plantage til Plantage. I Januar bygger den sin Rede og udklækker selv i den haardeste Kulde sine Unger. Ogsaa i Polarvintrene 1940—41 og 1941—42 rugede adskillige Par Korsnæb i jydske Plantager og Skove og fik Yngelen godt fra Haanden. Ungerne trivedes udmærket trods den haarde Frost.

for et halvt Hundrede Aar siden ikke fandtes i Danmark. Fra Holsten og Slesvig er den imidlertid langsomt søgt nordpaa som Ynglefugl, og den ruger nu talrige Steder. Da den meget ofte anlægger sin Rede i eller op til en Plantage, kan man gaa ud fra, at det er Plantagerne, der har trukket den til. Saa er der Storspoven, der nu ruger enkelte Steder i Vestjylland og Midtjylland, men som var ukendt som Ynglefugl i Danmark til for en Snes Aar tilbage. Denne Fugls Indvandring har dog ikke noget med Landskabets Ændringer at gøre. Den ruger paa Heder og i store Moser, og her kunde den for den Sags Skyld lige saa godt og maaske bedre have slaaet sig ned for 100 Aar siden. Det er uden Tvivl de ny Fredningsbestemmelser, der har faaet den meget sky og utilnærmelige Fugl til at blive Standfugl i Jylland.*)

Om de tvangsindlagte Fasaner er der at sige, at de klarer sig rigtig godt, nogle Steder endda særdeles godt. Rævene har uden Tvivl levet højt paa dem og gør det fremdeles, men deres Akklimatisering synes længe at have været absolut. Fasanen er langt mere haardfør, end man kunde have ventet, og selv strenge Vintre kommer de over. Det kan ikke nægtes, at den farvestraalende Fugl lyser op i en mørk Plantage og

*) Storspoven eller Regnspoven, som dens almindelige danske Navn er, var særdeles godt kendt i Jylland som i alle andre Egne af Landet, inden den begyndte at ruge her. Ogsaa paa Hederne kendtes den godt. I de sidste Sommermaaneder gaar der regelmæssigt store Træk af Spover, der er paa Rejse sydpaa, over Landet, og medens de overalt gæster Sumpe, Engdrag og Moser, kan man i Jylland ogsaa være sikker paa at træffe dem paa Hederne, maaske dog særlig paa Heder, der ligger i Nærheden af Moser og Strandenge. I Bærtiden i August trækker de om og fylder sig med Hedens Bær fra Morgen til Aften. Skudte Spover kan ofte have Maven helt fuld af Bær, og der skydes ikke saa faa paa Hederne.

paa den graa Hede, hvor den ikke sjældent viser sig. Man ser øjeblikkelig, at den er en Fremmed. Har man været saa heldig at se den sammen med en Urfugl, bliver man hurtig klar over, *hvor* fremmed den i Grunden er. Og Hanernes galende Skratten minder ikke i mindste Maade om Urkokkenes melodiske Skogren. Men Fasanerne maa jo synge med det Næb, de i Tidernes Morgen fik i Kina, hvor de hører hjemme.

Blomsterne og Planterne, der var, og dem, der kom

NAAR den jydske Fauna er undergaaet saa fundamentale Ændringer i Løbet af de sidste 50 Aar, saa har de Forandringer, der er indtraadt indenfor Planternes og Væksternes forskelligartede Samfund, været ikke mindre bemærkelsesværdige. Af mange Grunde ligger de to Nyskabelser i samme Plan, da den ene ganske simpelt har været afhængig af den anden. Det kunde ikke nytte, at Naaleskovens Fugle kom for at leve i Fyrreplantagerne, saa længe Træerne ikke bar Kogler med Frø, eftersom det var Frøene, Fuglene var ude efter. De bærædende Fugle vilde heller ikke have befundet sig godt, hvis de var kommet paa et Tidspunkt, da de dertil indrettede Buske og Træer ikke var naaet saa langt, at de satte Bær. Og hertil kom saa, hvis Fuglene vilde slaa sig ned som faste Ynglefugle, det ganske afgørende Spørgsmaal om egnede Redepladser. Men i alle disse Problemer ordner Naturens vilde Skabninger Sagerne selv. Menneskene vilde have arbejdet forgæves, hvis de med Vilje vilde have grebet regulerende ind i disse Spørgsmaal. Her er Dyrene og Fuglene de klogeste. De kommer, naar Tiden

er inde, og de bliver, naar Tingene er, som de ønsker dem.

Naar det foran er sagt, at Hjejlen og Urfuglen var det Vildt, der gav Heden Karakter, saa er dette naturligvis rigtigt. Men man kan med langt større Ret nævne en Lilleput fra en helt anden Verden, der mere end noget andet levende Væsen gjorde Storheden til det, den var i sine Velmagtsdage, og understregede det karakteristiske i dens Træk. Det var Bierne. Paastandens Rigtighed kan man heldigvis overbevise sig om endnu, og det kan man blive ved med, saa længe der er Hede til. Den, der bare een Gang har ligget paa en Lyngbakke en varm Augustdag og hørt det harmoniske, durrende Kor af Biernes Millioner paa deres travle Færd fra Lyngblomst til Lyngblomst, glemmer det ikke. Han har indsuget noget af Hedens ældgamle, forunderlige Poesi. I Aarhundreder har Hedeboerne velsignet Korets ensformige, dæmpede Melodi, og til dets betagende, stilfærdige Rytme har Jorden draget Aande fra Lyngens Morgen.

Mellem alt, hvad der kunde gro, herskede Lyngen suverænt. Det var dens røde Blomsterflor, der forlenede Heden med det Farveskær, der har gjort Lyngen berømt, og saadan er det den Dag i Dag. Men Enehersker var Lyngen dog ikke. Der er slet ikke saa faa Blomster og andre Vækster paa Heden, hvis man bare giver sig lidt Tid til at kigge efter. Hvad der er, afhænger ganske af, hvorledes Jordbunden er beskaffen, ogsaa af, hvorledes den er formet i det ydre.

Ødest er de flade Hedestrækninger. Her er Jorden saa elendig, at Lyngen ikke engang altid vil trives.

Hvis man kommer over den Art Hede en Jagtdag i Regn, gør man den mærkværdige Opdagelse, at man skal træde nogenlunde sikkert, hvis man ikke vil risikere at glide. Det lyder underligt, naar man taler om jydsk Hede, men det er hverken Løgn eller Latin. Det er hændt for adskillige brave Jægersmænd, at de pludselig har sat sig paa Halen og har været nødt til at se godt efter Bøssen. Aarsagen til denne Hokuspokus er ingen anden, end at det graa Rensdyrlav, der tit dækker ikke smaa Arealer af Hedesletterne, svulmer op og bliver blødt og gummielastisk i fugtigt Vejr. Undertiden kan det ligefrem være slimet at træde i. Men hvis man til Gengæld vandrer over et Lag Renlav efter mange Dages knastør Varme og Sol, vil man med det samme gøre den Erfaring, at Heden ogsaa kan knase, naar man træder paa den. Den Støj, som det knækkede og knasende Lav laver, har reddet adskillige Harers Liv, fordi det bares ud over Fladen som en tydelig Advarsel om, at der kom uindbudne Fremmede.

Det er denne Form for Hede, der er kaldt den »døde« (Botanikeren, Prof. Dr. phil. Aug. Mentz). Lyngen er saa daarlig, som den ikke ses andre Steder, og hvis Tyttebærplanten og Revlingen ikke lyste lidt op, vilde det hele være den rene Trøstesløshed. Der ses dog heller ikke sjældent lyse Smaatæpper af Mos, der ofte kryber i Ly under Lyngbuskene for at klare sig mod den hedeste Sol. Laverne derimod breder sig uforskammet og paagaaende i det fulde Lys. Ogsaa Melbærriset ses paa de flade Heder, og Tyttebærret lyser op i Forsommeren med sine hvide Smaaklokker, og det hænder saamænd, at en lille, selvsaaet krybende Pil

erobrer sig en beskeden Plads mellem de andre Buskvækster.

Af Blomster skal nævnes Vissernes smaa, gule Ærteblomster, Katteskæg og Bunke, og hvor Undergrunden er sumpet eller blot fugtig, kan der blive helt farverigt. Det er navnlig saadanne Steder, at Klokkelyngen straaler med sine smaa, indtagende, rosa Blomster, og i Nærheden kan man som Regel lugte sig til Porsen, da dens krydrede Duft paa Afstand fortæller, hvor den er. Ogsaa Mosebøllens blaaduggede Blade og Benbræks lysegule Blomsterhoveder giver lidt Farve til Ensformigheden. Her træffes Gyvelen ikke. Findes den, fører den en stadig Kamp for Tilværelsen. De flade Heders tykke, cementerede Al er for haard for dens Rødder. Vil man se Gyvelens festlige Brandblus i Maj og Juni, skal man op paa de bakkede Heder. Her tropper de gyldne Buske til Gengæld op i Massevis og kan undertiden farve et helt Landskab i Guld.

*

Der er i det hele taget ganske anderledes Grokraft i alt, hvad der vokser paa Bakkehederne. Lyngen selv bekræfter det særdeles tydeligt. Den er langt højere, kraftigere og rigere forgrenet end i Lavningerne og paa Sletterne, og den vigter sig ofte med et Forsøg paa at danne en Slags Træstamme. Det menes, at Hedebakkerne før har været skovbærende. Der er i hvert Fald mange levende Spor efter gammel Skovbund. Man kan her løbe paa smaa Eventyr som Anemoner, Skovstjerner og Majblomster, høje, ranke Guldblommer med deres prægtige guldgule (det er for Resten ejen-

dommeligt, saa mange gule Blomster der vokser i den brune Hede) Kronblade, Tormentil, Kattefod og Ulvefod, der paa sine Steder kravler rundt overalt.

Om det saa er den plettede Gøgeurt, kan man falde over den. For den, der er vant til at se denne Orkide folde sig ud i friske Engdrag og Smaasumpe, virker det unægtelig overraskende pludselig at finde den puttet ned i den sandede Jord mellem Lyngbuskene. Den syner ganske vist intet i Sammenligning med de Gøgeurter, der lever fedt og højt paa Engbundens sorte Muld og rigelige Væde. Men det *er* den samme Plante. Lille og uanselig strækker den sine plettede Længdeblade op mod Lynggrenene, som om den beder om at faa Lov at være til. Blomsterne er kun smaa, og deres Farve er bleget i det sarteste lilla.

Et endnu mærkeligere Særsyn er Vaarkobjælden, den norske Fjældblomst, der vokser paa Heder i Vendsyssel, Vestjylland og det sydlige Midtjylland. Den er oven i Købet temmelig udbredt indenfor disse Lokaliteter, hvor den vel har levet fra den graa Oldtid. I April, hvor Heden viser sit mest uindbydende og triste Udseende, trøstesløs og graa, som den da er, skyder pludselig denne Vaarblomst op midt i Ødet og smiler til den magre Sol. I den helt hvide Blomsterbund skinner i det skæreste Guld en Samling Støvdragere og Støvveje, og naar Blomsten sent paa Eftermiddagen lukker sig, skrumper den ind og bliver næsten borte i sin ydre Dragt af tætte, violette Dun. Den er Hedens Vintergæk. Naar den viser sig, har Foraaret sejret.

Det er ogsaa paa Bakkerne, at de mere synlige Skov-

rester kæmper mod Undergangen. Bævreaspen og Enen træffes spredt over store Strækninger. Som Regel er ogsaa disse Relikter fra en fjern Skovtid smaa og uanselige. Hvad de muligvis ellers kunde præstere af Kraft, har Vestenvinden taget fra dem. Alt, hvad de har at staa imod med, er knuget mod Øst, og Buskene — mere bliver de aldrig til, hvor Vinden har frit Spil — kommer ofte kun nogle Tommer over den højeste Lyng.

De har formodentlig ikke staaet i den aabne Hede fra dengang, der var Skov. Men hvor er de saa kommet fra? Sandsynligvis fra det nærmeste Krat. Vinden har saaet dem. Det er Hedekrattene, der udgør de virkelige Rester af Fortidens Skove, og her ser man ikke alene Eg og undertiden Bøg (fortrinsvis dog mere mod Øst), men en Række andre Buskvækster, der hører Skoven til. Der kan baade være Asp, Lind, Birk, Tjørn, Røn, Hassel og Slaaen, og i Løvspringstiden og Bærtiden kan et saadant Krat, hvor ringe Træerne og Buskene end er i Højden, virke som et helt Paradis i den brune Ørken udenom.

Der er ogsaa blødt Mos i Krattenes Bund, og selv i de mindste af dem bringer Blomster Minder frem om gammel Skovbund. Mange Krat er ret omfangsrige, men andre breder sig kun over Bunden og op ad Skraaningerne i korte, lave Slugter. Vandrer man om Sommeren over et Bakkeparti, vil man ofte faa Øje paa grønt Løv, der lokkende vifter op af en større Fordybning. Gaar man nærmere og undersøger, hvorledes det forholder sig med Løvtræer i en Egn, der er omgivet af Lyng saa langt man kan se til alle Sider, staar man

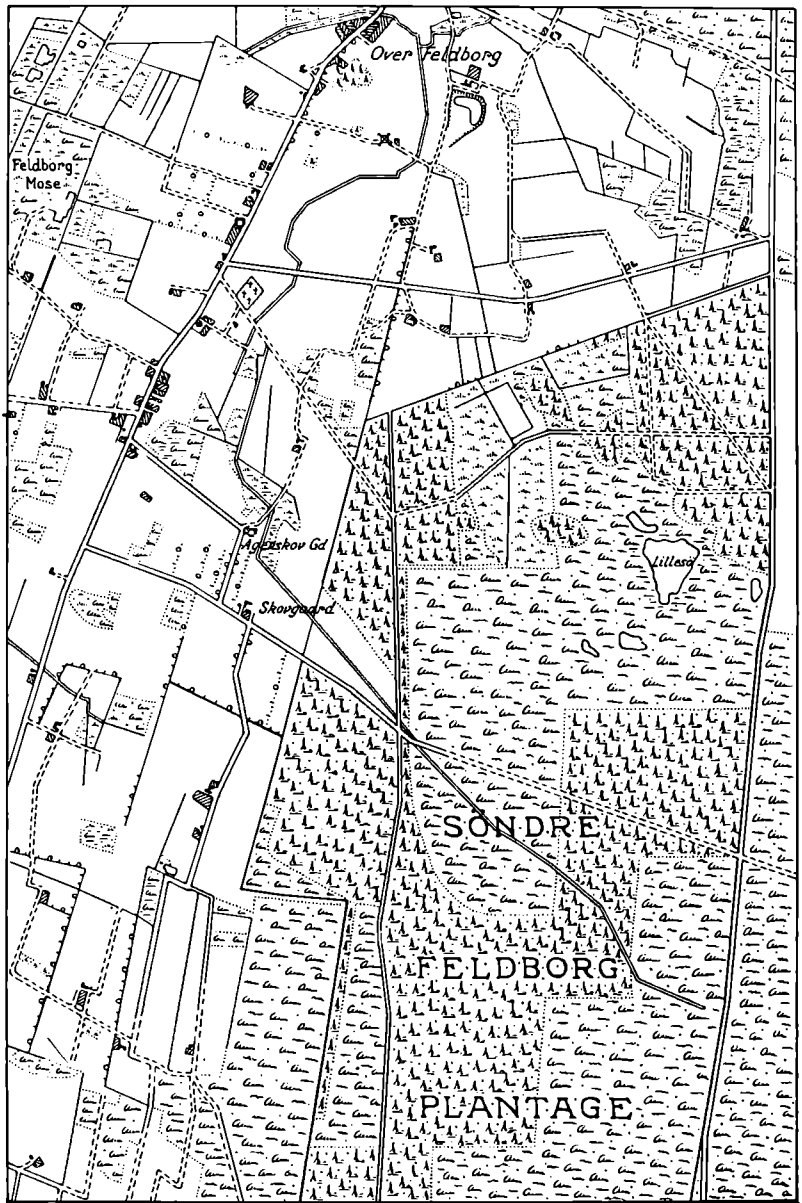

Egnen er ukendelig i Nutiden. Plantagen har bredt sig over betydelige Omraader, ny og gode Veje trækker deres lige Linjer gennem Mærkerne. Thi moderne Landbrug har afløst Lyngen. Af de store Moser er kun smaa Arealer tilbage. Overalt er der bygget ny Gaarde og Huse, og Omraadet ligger ikke mere afsides og gemt. Fra Ødemark er det blevet til moderne Samfund.

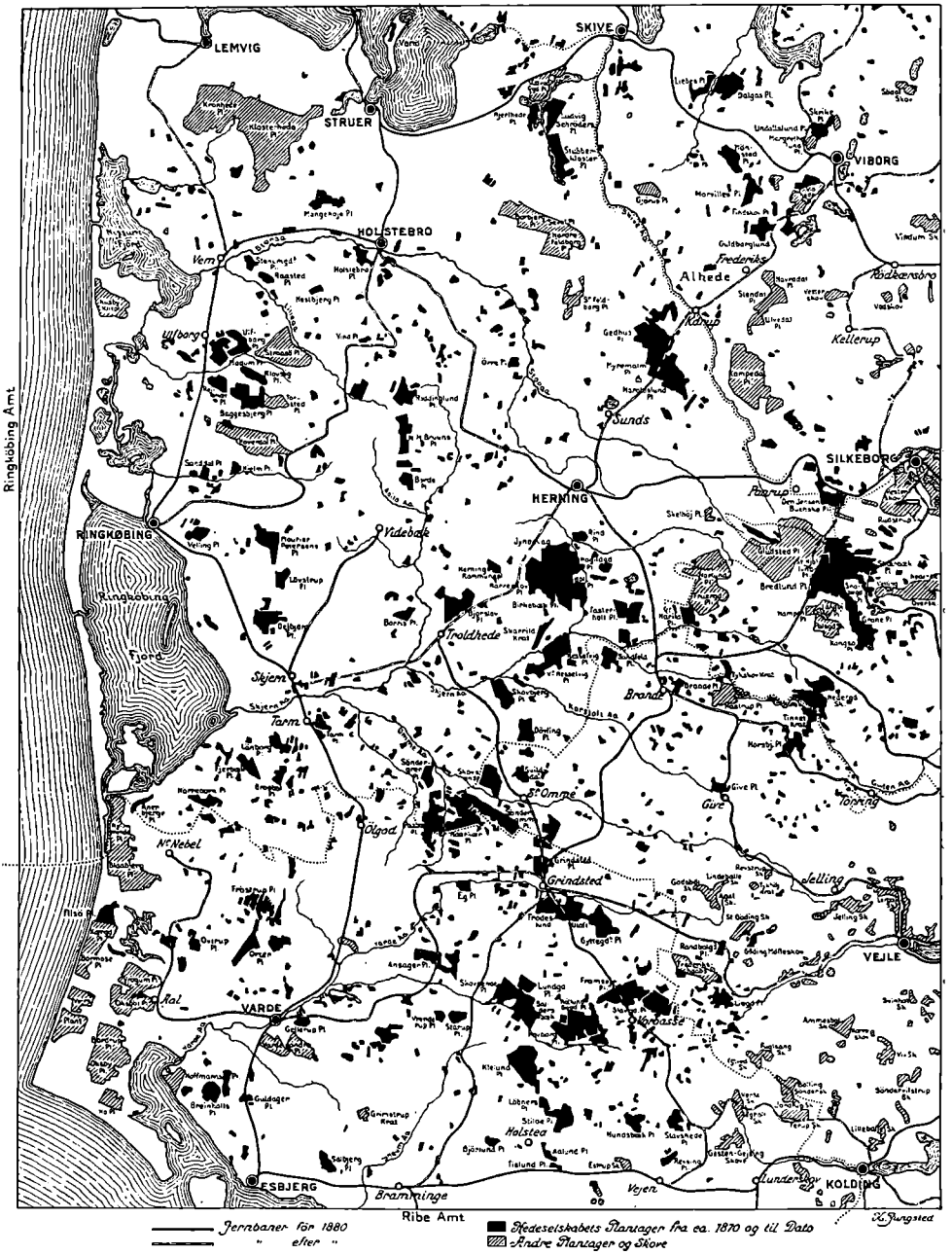

Oversigtskort over det Omraade i Midt- og Vestjylland, hvor de landskabelige Ændringer har været mest indgribende. De Plantager, der er anlagt indenfor det skitserede Omraade siden 1870, maaler antagelig ca. 75.000 ha. Med Undtagelse af den vestjydske Stambane og Strækningen Langaa—Struer er alle Jernbanerne i det indre anlagt efter 1880.

pludselig over for den mest indbydende, bløde Mosrede i en lille Sænkning i Terrænet. Op af Mosset skyder tynde Egegrene, og de lysegrønne Mellemrum er overbroderet med — Liljekonvallers elliptiske Blade. Man behøver kun et Par Minutter til at overbevise sig om, at Blomsternes Ydergrænse nøjagtig følger Egebuskenes. Her begynder Lyngen, og enhver Liljekonval, der prøver at slaa Rod i den brune Skygge, kvæles med det samme. Konvallen har i sin Ensomhed ikke saa sjældent Selskab af smaa Anemoner og blege Kodrivere, der hygger sig i Mosset.

*

Hvorledes gaar det nu med alle Hedens Urter og Planter og Vækster, naar den Jord, de gror i, bliver lavet til noget helt andet? Bliver Heden omdannet til Mark, giver Svaret sig selv, for da forsvinder det hele. Allerede naar Lyngen bliver brændt af, er det Slut med Lyng og Pors, Melbær, Revling, Tyttebær, Gyldenris, Tormentil, Gøgeurt og hvad de nu allesammen hedder, og hvis Hedebryderens første Punkt paa Programmet er, at det skal være Alvor, og at det skal gaa hurtigt, kommer der aldrig noget af det igen. Tager han derimod Tingene med Ro, maa han være forberedt paa, at Lyngen atter stikker Hovedet frem, og baade Tyttebærret og Revlingen kan være anmassende nok til at forsøge det samme.

Hvor Heden laves til Plantage, gaar det derimod ikke af sig selv at faa Has paa Planter og Vækster. De er mere haardføre og nøjsomme end som saa. For at begynde med Lyngen, saa er det før fastslaaet, at det

eneste, der kunde kvæle den, var Vand. Det er ikke helt rigtigt. Skygge, stadig Skygge, overlever Lyngen heller ikke. Af alle Hedens Planter er det Lyngen, der først skygges ihjel, naar der plantes Bjergfyr i Rækker i den. De opvoksende Planter kvæler den uden større Besvær. Lyngen kræver fuld Sol (og saa meget som muligt), og dømmes den til at være Skovbundsplante, dør den langsomt ud. Kun ved Skovvejene og i aabne Pletter kan den fortsætte Livet.

Men anderledes sejglivede er Lynghedens Bundplanter. De var i Forvejen ikke forvænte, eftersom Lyngen skyggede for dem. Naar Bjergfyrren træder i Lyngens Sted som skyggegivende Plante, forværres i nogle Aar Voksebetingelserne for Bundplanterne. Men mange af dem kan alligevel leve mange Aar i Bjergfyrrens Skygge. Hvor Jordbunden er tilstrækkelig god, kan saaledes Tyttebærplanten overleve hele Fyrrens Skyggeperiode, medens Perioden tager saa haardt paa Melbær og Revling, at de fleste af disse Planter bukker under. Tyttebærplanten klarer sig gerne, til den første Lysstilling i Plantagen efter nogle Aars Forløb finder Sted, og saa er den ovenpaa igen.

I det Halvlys, der fremkommer efter Udtyndingen i Fyrrerne, trives Tyttebærret udmærket, og Planten kan i den Grad lukrere af sin Genfødelse, at den tager voldsomt til og breder sig til alle Sider over Skovbunden, hvor den i de følgende Aar danner Hovedbestanddelen af Bundplanterne. Bær fostrer den dog ikke. Dertil har Omvæltningen været for slem. Men naar Skovhuggeren kommer med sin Økse Aar for Aar og laver mere og mere Lys for de ny Graner, der i Mellemtiden er

plantet, bliver Tyttebærret endnu mere begunstiget. Og saa ender Udviklingen med, at Bunden i den ny, kraftige Granskov efterhaanden ganske dækkes af knaldrøde Bær. Der kan i gode Tyttebæraar være en saadan Overflod af Tyttebær i Granplantager, som man aldrig har set i nogen Lynghede.

Tyttebærplanten profiterer altsaa, naar den bliver ophøjet til Skovplante, hvis den bare kan overleve den første, fjendtlige Periode. Der kommer dog senere et Tidspunkt, hvor andre Planter gør det af med den. Men det ligger saa langt ude i Plantens Fremtid, at det ikke kan interessere os at følge Udviklingen i denne Fremstilling. Men de andre Planter og Blomster dør med Tiden. Ingen af dem hører hjemme i Bjergfyrrens Skygge. I Plantagernes Udkanter og ved Vejene i den kæmper de længe for Livet. Baade Majblomst og Skovstjerne kan dog blive ved at vokse langs Plantagens Grænser og helt ind til de yderste Træer.

Af de træagtige Buske og Vækster kan baade Bævreaspen og Enebærbusken komme gennem Bjergfyrrens Skyggeperiode og bagefter hævde sig pænt. Men Træer i virkelig Forstand bliver de aldrig til, hvis de naar saa langt, at de bliver hjemmehørende i den store Granskov, der afløser Fyrren.

Kaj Munk har for Resten fortalt (og forevist) Forfatteren et morsomt Træk, der viser hvorledes det kan gaa i en Plantage, naar galt skal være:

»Naar den lille Gran er plantet i sit Hul, staar den og passer sig selv, men det varer ikke ret længe, at den faar Lov til det. Kort Tid efter er Lyngen atter skudt opad, og samtidig har et Fyrretræ plantet sig (ved Selv-

saaning) i samme Hul ved Siden af Granen. Fyrren og Lyngen bliver hurtigt enige om at udrydde Granen, og det Stykke Arbejde udfører de paa temmelig kort Tid. Resultatet af Plantagens 2. Kultur bliver i første Omgang, at Fyrren vokser sig stor og kraftig, at Lyngen breder sig, og at Granen dør.«

Det er da heldigt, at ikke alle Plantageejere har gjort saa nedslaaende Erfaringer, som den store Digter høstede i sin Plantage ved Muldbjerg mellem Ringkøbing og Holstebro. Som paavist i Afsnittet om Plantagernes Oprettelse er der jo ellers tilfaldet Bjergfyrren den tvivlsomme og utaknemlige Opgave først at amme Granen op og derefter at blive slaaet ihjel for sin Vennetjeneste.

*

Efter at vi nu har set, hvordan det gaar med Lyngen og dens Naboer og Genboer, naar Fyrretræerne rykker frem, skal vi undersøge, hvad der kommer af nye Plantevæsener. Som det gik med Fuglene og Dyrene, gaar det ogsaa med Vækster og Blomster — de kommer af sig selv. Nogle af dem er der i Forvejen, for saa vidt som de gror lige udenfor eller lige i Nærheden. Selvsaaning kender enhver, der blot har kørt en Biltur over nogle af de Heder, der er tilbage. Skulde nogen ikke vide, hvorledes Begrebet tager sig ud i Praksis, kan det anbefales dem at tage en Tur til Dollerup berømte Bakker ved Viborg. Her er der rigeligt Syn for Sagn. Paa de landskendte Skraaninger staar der Ene ved Ene, Bævreasp ved Bævreasp. Hvis ikke Mellemrummene var saa store, og hvis ikke Vokseste-

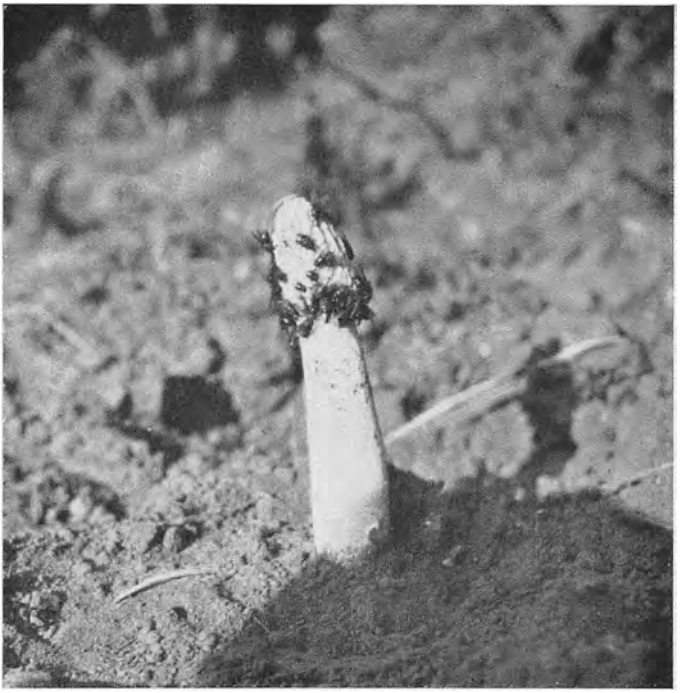

Den store Stinksvamp er en aldeles sikker Nybygger i en Naaletræsplantage, der er over en halv Snes Aar gammel. Billedet viser et Pragteksemplar. Hovedet er tæt besat med Spyfluer, der suger Næring til sig.
(Leo Novrup, Fot.)

Den røde, meget giftige Fluesvamp indfinder sig ogsaa i enhver Plantage, naar Tiden kommer. Ofte kan hele Smaapartier i en Granplantage være dækket af store, pragtfulde Svampe, der ser særdeles indbydende ud med deres stærke, røde Farver.
(Leo Novrup, Fot.)

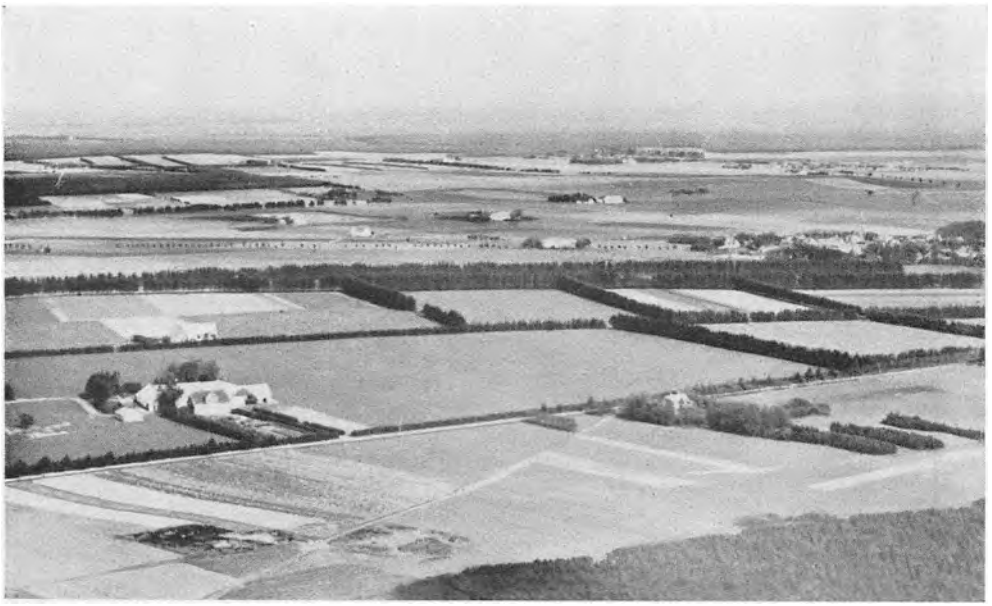

Egnen ved Vorbasse er gennemtrukket af levende Hegn. Midt i Billedet ses fra venstre til højre en Landevej, der er indrammet af Graner. (Luftfoto Novico, Kbhvn.)

Hjejlen, Jyllands tidligere Karakterfugl, findes endnu enkelte Steder som Ynglefugl. Her ses den i Lille Vildmose. (Leo Novrup, Fot.)

derne var saa tilfældige, skulde man tro, at Træerne var plantet af en Gartner eller Forstmand. Men de er alle kommet af sig selv.

Den samme Selvsaaning er karakteristisk for de mange Egne, der støder op til artsrige Egekrat. Vinden ordner det hele. Bævreaspen — det sørgmodige Træ, der selv i den svageste Vind hviskende fortæller, at den er til — kryber tit ved Hjælp af sine Rodskud langt ud paa Hedebakkerne, som om den (som en Kender af dette, vort eneste vildtvoksende Naaletræ har sagt) leder efter noget, der er blevet væk for den. Det kan stikke den at spille og *være* rigtigt Træ. Hvis den paa sine Vandringer træffer en lun Birk i Læ for Vestenvinden eller en Gruppe Fyrretræer, kan den helt forandre Natur. Fra at være et sølle Kryb, der hytter sig under og lige op over Lyngtoppene, bliver den da til et virkeligt Træ med baade Stamme og Krone.

Bjergfyrren er ogsaa særdeles ivrigt efter at saa sig selv. I flere Plantageegne er der opstaaet ligefremme Smaaplantager (dog med for stor og for uregelmæssig Afstand mellem de enkelte Træer), saa man kunde nøjes med en Mellemplantning, da Omraaderne skulde tages ind under Moderplantagen. Hvor godt selvsaaende Planter klarer Barneaarene, er naturligvis altid afhængig af Bundforholdene, samt af det nødvendige Læ.

Der er en Selvsaaer, der overgaar alle de andre i Paatrængenhed og Ivrighed. Det er Gederamsen, den langstilkede (indtil 1¼ Meter) Blomst med de store, pyramideformede, lyst violet farvede Klaser, der kan give en hel Afdeling af en Naaleskov et straalende

Skær. Frøene er forsynet med Uld og flyver viden om. Hvor Gederamsen optræder samlet i Tusindvis, sker det dog altid paa Rydninger i Naaleskove, og her har Vinden ikke altid det hele Ansvar for, at den kan faa Folk til at standse paa Afstand og udbryde: Hvem i Alverden har dog saaet den Blomstermark, den var der jo ikke i Fjor? Der er nemlig det med den lange Fyr, at hvor den fjernes eller kvæles, dør kun den Del af Blomsten, der lever over Jorden (det er ganske vist ogsaa det meste og kønneste), Resten lever længe videre under Overfladen. Den »vegeterer«, som man siger, hvilket er ensbetydende med, at den venter paa bedre Dage, saa den rigtig kan slaa sig løs i sit fulde Skrud. Den Dag kommer, da Stedet ryddes for Træer. Næppe er de borte, før Gederamserne vrimler op af Jorden, og saa snart de har stukket Hovederne op, gaar det stærkt med det øvrige.

De er ganske udprægede *Tomtplanter,* og de er, som sagt, hurtige i Vendingen. De kan faa en Plantage til at rødme i Løbet af en Sommer. Gederamsen lever ellers sit stille Liv i Skovlysninger. Paa Heden kan den ikke trives. Naar man alligevel af og til finder en Masse af dem (Blomsterne optræder altid i større eller mindre, dog navnlig større, Samlinger) midt i Heden, kan man i mangfoldige Tilfælde være sikker paa, at man staar lige ved en Rævegrav. Dette hænger sammen med (Dir., Dr. phil. *F. V. Tamdrup*), at Rævens Ekskrementer og Maaltidsrester i Forbindelse med dens Roden frugtbargør Jorden omkring Graven ved at fremkalde Kvælstofsalte, og saa slaar den vindindførte Gederams Rod — og saa røber den ofte Ræven. De store,

prangende Blomster virker som et Fyrtaarn i Lyngens graa Ensrettethed, og de har ofte været Skyld i, at Rævenes Opholdssted er blevet røbet.

Hvornaar Løvtræer skyder op i en Plantage eller dens Udkanter, vil altid bero paa, hvor langt borte Plantagen ligger fra Haver eller Krat. Birken, der er lige saa ivrig Selvsaaer som Bævreaspen, Bjergfyrren og Enen, melder sig ofte meget tidligt. Hvor der er Birke i gamle Plantager, kan man tit følge Udvandringen tværs over Heden til ny Plantninger. Jo nærmere man kommer den gamle Moderplantage, desto kraftigere og ældre er normalt Birkene ude i Lyngen. De mindste og yngste staar længst borte. Hvilket dog ikke betyder, at man ikke længst ude i Periferien *kan* støde paa halvgamle Birke, der vilde være høje, slanke Træer, hvis Vinden ikke havde knuget dem hen langs Jorden og gjort dem til Dværge.

Som almindelig Regel (dog underkastet mange Variationer efter de stedlige Forhold) kan man fastslaa, at i de første 10—15 Aar er baade Plante- og Dyrelivet i en Plantage ret sparsomt (jvf. Spørgsmaalet »Vildtdække«), men efterhaanden som Hugsten skrider frem med Aarene, og efterhaanden som Færdslen gennem Plantagen stiger (stadig Færdsel af Mennesker og Husdyr kan betyde meget), forsvinder først Lyngen paa Vejene. Disse bliver lidt efter lidt graasprængte, og saa begynder Indvandringen af Løvtræarterne. Fraset Birken kan man regne med, at den almindelige Røn kommer først, i visse Tilfælde sammen med den krybende Pil og øret Pil, og er der Haver i Nærheden, vinder den almindelige Hyld ofte Indpas. Enkelte Steder

kommer der tillige Druehyld og gul Ribis. Birken bliver ved at trænge ind, og i Løbet af nogle Aar kan Plantagen efterhaanden ændre Udseende (Forstass. *Johs. Th. Bavngaard,* Gatten, Bestyrer af Hedeselskabets 14. Plantagedisrikt, Himmerland). Langs Vejspor og i Lysninger vil der ofte være tæt med Birke, og har de tilstrækkeligt Læ, skyder de op til smukke Træer, hvis Form og særegne Skønhed giver den ellers mørke Plantage et ganske særegent Drag af Friskhed og Ynde.

Det gaar hele Tiden fremad, og i det stille kan Rendet til den ny, lille Skov være livligt. Naar der ved flere Gennemhugninger er kommet mere Lys, er der under den da 30—40 aarige Naaleskov af Fyr og Gran vokset en meget blandet og meget interessant Underskov frem. Ofte kan den være hel tæt. Den bestaar foruden af almindelig Hyld, Druehyld og Pil af Elm, Ahorn, Ribis, Hindbær, vilde Kirsebær og flere andre Vækster. Det skal bemærkes, at denne Udvikling kun langsomt trænger frem i de store Hedeplantager (der næsten altid, da de oprettedes, laa langt borte fra Bebyggelser og dermed fra Haver), men den er almindelig i Smaaplantningerne og i de mindre Fredskovsplantager. Det er, som nævnt, Vinden, der har sin store Andel i Spredningen af Frøene. Men baade Fugle og Husdyr, for den Sags Skyld ogsaa Mennesker hjælper godt til. At Dyrene og Menneskene er lige saa uvidende om, at de er med til at ændre Plantagens Udseende, som Vinden, gør blot hele Problemet endnu mere tiltalende.

Folk, som indgaaende kender disse Ting, hævder, at der er Buske og Løvtræer, som ligefrem *følger* Bjerg-

fyrren. Hvilket vel skal forstaas saaledes, at bare man anlægger en Bjergfyrplantage, saa kommer det andet af sig selv, fordi det andet *vil* være sammen med Fyrren. Paastanden lyder underlig, men de, der fremsætter den, siger altid: Se paa Plantagerne, der er jo Beviser nok! Og det er der unægtelig. De Vækster, der »følger« Bjergfyrren, er altid, siger man, almindelig Røn, vild Rose, Hvidtjørn, Abild, Birk og Hæg. Et andet Bevis for Paastandens Rigtighed kan man let finde paa store aabne Heder med ældre Plantager i Nærheden. Her træffes lettest større og mindre selvsaaede Bjergfyrgrupper, somme Tider nogle faa Træer i Samling, somme Tider en Snes og flere. Meget ofte vil man i Ly af saadanne Trægrupper finde netop de før nævnte Buske og Træer. Midt ude paa den nøgne Hede kan man paa de passende Aarstider pludselig staa overfor sarte, blegrøde Roser, blomstrende Hvidtjørn og gloende røde Rønnebær. Ingen af dem er helt saa udfordrende og farveprægtige som dem, man ser paa Sjælland og Fyn. De kan være saa beskedne og bly i Antrækket, at det kan se ud, som om de spørger, om de nu ogsaa faar Lov at blive staaende. Det faar de heldigvis altid.

*

Da det vilde Kronvildt kom til Vestjylland, havde Dyrene det ikke godt. De blev forfulgt og beskudt, hvor de viste sig udenfor Statens Omraader, og mange af dem blev lemlæstet forfærdeligt, fordi de blev beskudt med Hagl. I det hele taget har Befolkningen taget for sig af den Rigdom af Vildt, som Udviklingen

sendte frem, og det er der ikke noget at sige til. Men Planter og Blomster fik Lov at staa. Ingen rørte ved den vilde Rose, og alle glædede sig over Rønnebærrenes tunge, røde Klaser. Hvad der kom op af Jorden, havde Menneskene mere Respekt for, end hvad der kom løbende eller flyvende. Formodentlig er Forklaringen den, at naar den fattige Jord endelig fostrede noget sjældent og smukt, saa skulde det nye have Frihed til at udvikle sig, som det bedst kunde. Hvor karrig den samme Jord var med at give noget fra sig, vidste man fra gamle Tider. Derfor blev der værnet om det ny, den gav. Selv om det kun var til at se paa.

Hvis nogen var Fortalere for denne Plantebeskyttelse, saa var det Plantørerne, de mærkelige Mennesker, der var gaaet ind for den underlige Idé, at der kan vokse Skove paa Sand og i Lyng. I deres egne Haver fremelskede disse Mænd og deres Hustruer smaa Oaser, naar først der var sørget for godt Læ. De lærte de mange Nybyggere det samme. Det er fra disse Haver, Plantagerne har faaet deres mangetonede Farve.

*

Der er dog nogle Plantearter, som hverken Plantørerne eller andre Mennesker har haft med at gøre, *Svampene*. Det er en temmelig udbredt Opfattelse, at Heden er helt blottet for Svampe, men det er ikke rigtigt. Ganske vist løber man ikke paa Støvbolde (Bovisterne) saa store som Fodbolde paa den nøgne Lynghede, og en skinnende rød Parasol af en Fluesvamp skal man ogsaa lede milevidt efter. De vil være omtrent lige saa sjældne i Kæmpeformer i Lyngen som en

Krokodille paa Strøget i København. Det, de forlanger af Jordbunden for at blive til Frugtlegemer af virkeligt Omfang, findes nemlig ikke i den. Hertil kommer (fastslaaet bl. a. af afdøde Lektor *Poul Larsen),* at Storsvampene ikke direkte er bundet til en bestemt Jordbundstype, men derimod til en bestemt Vegetationstype, hvilket i Praksis vil sige, at bestemte Træarter i Almindelighed skaber de for visse Svampes Tilstedeværelse som faste Planter nødvendige Voksebetingelser.

Men Heden i sig selv er slet ikke svampefattig. I Hedemoserne kan man træffe et temmelig udbredt Svampeflor, og selv paa den aabne Hede gror ikke saa faa Arter. Svampeforskeren, Professor, Dr. phil. *Ø. Winge,* har paa Borris Sønderland Hede fundet mange Skørhatte og Mælkehatte. Støvbolde fandtes derimod kun paa dyrkede Agre, undtagelsesvis paa Agre, der nylig var sprunget i Lyng igen. Perleflue-svampen fandtes paa Laver under og mellem Revlinger og Melbærris, Kantareller og kanelfarvet Skørhat paa Renlav. Mellem mange andre Svampe paa samme Lokalitet var Ametyst-Tragthat, Orange Bægersvamp, Rødbrun Mælkehat og Nellikebruskhat. Der fandtes ogsaa enkelte Champignons, men kun, hvor Kreaturer havde græsset.

Hedens Svampevegetation skifter ikke Karakter, naar der kommer Naaletræer i Stedet. Nogle Arter, i hvert Fald nogle Individer, forsvinder maaske i Overgangsstadiet, men til Gengæld undergaar Vegetationen betydelige Ændringer, efterhaanden som Træerne vokser op og bliver til samlet Plantage. Svam-

pene, der formerer sig ved de saakaldte Sporer, er de hyppigste Organismer, der træffes ude i Naturen i det hele taget, og naar alle Arter, de synlige som de mindre synlige, regnes med, er det ikke saa underligt, at Heden ogsaa har faaet sin Part af dem.

Men hvad Heden ikke har af Svampe, faar den, naar den med Aarene bliver til Naaletræsplantage. Det er navnlig paa Veje, i Lysninger og i Plantagers Udkanter, at man støder paa Mos af en saadan Tæthed og Udstrækning, at man kan bruge Udtrykket Mostæppe, og det er i Særdeleshed her, at Svampene udfolder sig. Undertiden kan Jorden være næsten helt dækket af dem, endda i den Grad, at Tæppet nedenunder kun kan skimtes i Pletter. Men tiest vil det dog være Svampene, der danner Pletter i Mosset. Hvor Bunden i en tæt Plantage er dækket af Grannaale og altsaa er helt tør, vokser der derimod kun faa Svampearter.

I Løbet af forholdsvis faa Aar, efter at en Plantage er groet op, vil man kunne finde de fleste almindelige Storsvampe i den. Lektor Larsen, der indgaaende havde studeret Svampene paa Grindsted-Fladen, har foretaget en ganske interessant Sammenligning mellem nogle Lokaliteter paa Egnen. I 1925, da Frederikshaab Statsplantage var 120 Aar gammel, var der næsten ingen Forskel paa Svampearternes Antal i denne Plantage og i den kun 20 Aar gamle Utoft Plantage i Nærheden. I den ældste fandt han 83, i den yngste 72 Arter, og i Hovedsagen var det samme Arter, der voksede i begge Plantager. *Paa Lyngheden, hvor de to Plantager var anlagt, havde der ingen frugtbærende Svampe været.* I en Plantage paa Hedebund behøver Svampefloret til

Af de gamle, vilde Indlandsklitter, Indsander, som de kaldes, er der ikke meget tilbage, men enkelte Steder kan man endnu se disse ejendommelige Klitformationer, saaledes Øst for Ulborg mellem Ringkøbing og Holstebro, hvor dette Billede er taget. Indsanderne lader sig ogsaa beplante. Den nøjsomme Bjergfyr slaar ogsaa Rødder i det brune, raa Sand, og selv her kan den vokse. Store Partier af Plantagerne i det nævnte Omraade er anlagt paa gamle Indsander. Yderst til højre ses en Spids af en Bjergfyrplantage. Indsanderne er farlige Naboer for dyrkede Marker, da Stormene ofte laver Sandflugt af dem.

Ved Møgelvang i Sevel Sogn mellem Viborg og Holstebro er der paa gammel Hede oprettet en Mængde ny Brug, en hel Koloni »Møgelvang« er opstaaet. Ny Veje er en absolut Nødvendighed for Nybyggerne. Her er et Vejanlæg til Møgelvang Kolonien, da man begyndte paa Opdyrkningen i 1932. Langs Vejen ligger der nu Brug ved Brug. (Hedebrugets Arkiv.)

sin fuldstændige Udvikling altsaa i hvert Fald ikke over 20 Aar.

Svampenes Fremkomst paa et Sted, hvor de aldrig har været før, er vel den af alle Forandringer i Naturen, som Hedens Omskabelse fører med sig, der foregaar mest ubemærket. Dyr og Fugle kan baade ses og høres, Blomster og Vækster kan ses og eventuelt lugtes paa Afstand, men Svampene kan kun ses. Det gælder endda for en ikke ringe Del af Arterne, at de er saa uanselige i deres ydre Antræk, at ingen eller hvert Fald meget faa lægger Mærke til dem. En ildrød Fluesvamp paa lysegrøn Mosbund skal nok blive bemærket, og en Støvbold saa stor som et Barnehoved faar heller ikke Lov at blive staaende længe uden at blive opdaget. Men en Sporesvamp, der har kilet sig ind i en Tveje oppe paa en Stamme, bliver tit først bemærket ved et Tilfælde. Og nogle Snese Honningsvampe paa et Gran-Stød gaar Folk ligegyldigt forbi.

*

Naar Selvsaaningen spiller saa stor en Rolle — i Virkeligheden en ganske afgørende Rolle — for baade Hedernes og Plantagernes Tilførsel af andre Vækster end dem, Menneskene planter, saa maa Formerne for den Maade, hvorpaa det, der »kommer af sig selv«, bliver tilført, være dels ejendommelige og dels meget stærke. Ejendommelige derved, at de ikke, eller dog saa godt som ikke, kan ses under »Arbejdet«, og stærke, fordi de, som vi har set, er i Stand til at ændre Floraens Karakter. Det er atter Naturen, der i Stilhed tager en

Haand, en meget stærk Haand, med og nyordner Tingene ud fra sine egne Love.

Det er Gang paa Gang fremhævet, at Vinden og Fuglene gør Hovedarbejdet, de sidste uden at de ved det. Arbejdet vilde næppe skifte Former, selv om Fuglene fik nogen Anelse om, at de udfyldte en ikke ringe Del af Programmet for Ændringerne i et Landskabs Flora. Men det er dog Vinden, der gennemfører den største Del af Programmets Punkter, og Resultaterne er saa meget lettere at kontrollere, som det er dem, der ses tydeligst og bedst. Dette bekræftes vel alene af den Kendsgerning, at saa godt som alle vore indenlandske Træarter spreder deres Frø ved Hjælp af Vinden. Frøene har Vinger eller Haar som Udsædsmidler, og naar »Modningen« er tilende, gaar Resten af sig selv. Vingerne bærer Frøene bort i Luften, og det kan dreje sig om meget lange Afstande, inden de daler til Jorden. Er Betingelserne gode for, at Frøet kan leve paa Stedet, spirer det, naar Tiden kommer. Og saa staar der efter nogle Aars Forløb et lille Træ, der er »kommet af sig selv«. Naar man ved, at Birk, El, Avn, Elm, Pil, Fyr, Gran, Poppel, Ask, Løn, Naur og Lind og mange andre Træers Frugter spredes paa denne Maade, er der intet overraskende i, at man kan finde selvsaaede Bjergfyr, Gran og Bævreasp paa Steder, hvor de aldrig har været før. De er der pludselig en Dag, og ingen ved, hvordan eller hvornaar de er kommet.

Vinden spreder ogsaa mange Blomsterplanters Frø, der hverken har Vinger eller Haar. Frøene er saa uendelig smaa og lette, at Luftstrømme let fører dem med sig. Ifølge *Warming* gives der Frø, som kun vejer

0,000000565 Gram (det staar enhver frit for at omsætte Vægtangivelsen i noget mere haandgribeligt, hvis det er muligt for nogen), og saa forstaar man bedre, at Luften paa visse Aarstider er fuld af mikroskopiske Sporer af Svampe og andre blomsterløse Planter. Paa et eller andet Tidspunkt havner Sporerne paa Jorden, og et forsvindende Antal af de Millioner, der er svævet bort i Luftens Strømninger, fæster Rod og bliver til Planter paa den ny Lokalitet.

Ogsaa Insekterne udfylder deres Del af Frøspredningsprogrammet. For blot at blive ved Svampene, saa har de fleste Mennesker, der færdes i Skove, tit set Hovederne af de store, grimme Stanksvampe tæt besat med Fluer, der lokkes af de Herligheder, disse Svampe har at byde dem. Naar de forlader Svampene, fører de Sporer med, som de afsætter et andet Sted.

Det er overladt Fugle og Dyr (og Mennesker) at sprede en Mængde Vækster, navnlig dem, hvis Frugter er stærkt synlige. Som oftest er disse Frugter (Ribs, Hindbær, Solbær o. s. v.) meget velsmagende, Fuglene spiser dem det ene Sted og lægger Ekskrementerne et andet. Resultaterne er omtalt foran. Større og tunge Frugter som Hasselens, Kastanjens og Bøgens skal der større Dyr til at sprede. Her udretter Mus og Egern og større Fugle ikke saa lidt.

Et interessant og morsomt Eksempel paa, hvad Fugle kan udrette, har et Par Husskader afgivet. De besøgte regelmæssigt en stor Kompostdynge i en Have, og de fløj lige saa regelmæssigt ned i en Lavning et Stykke borte fra Haven og undersøgte eller fortærede, hvad Dagens Høst havde givet. Lavningen blev ikke dyrket,

men efterhaanden opstod der den sælsomste, vilde Have i dens Bund. De fleste af Havens Blomsterplanter voksede frem, saa den dannede det mærkeligste Billede midt i den ellers græsbevoksede Bund, Foruden Blomsterne kom der Jordbær og Hindbær, Græskar og Agurker, og til sidst skød ogsaa et lille Æbletræ og et Blommetræ op. Det skal dog tilføjes, at det ganske vist var Skaderne, der begyndte, men at andre Fugle, saaledes nogle Solsorter, gik i Kompagni med dem og valgte Lavningen til Udflugtssted, naar de havde været paa Razzia i Haven eller andre gode Madsteder i Nærheden.

I Grunden er hele den hjemlige Spredning saare letfattelig, hvor lidt man end ser til dens Enkeltheder til daglig. Det er kun Resultaterne, Folk lægger Mærke til, og de færreste tænker vel over, hvad der er gaaet forud. Naar Blomster fra Sortehavet pludselig vokser op i en dansk Have (kommet med Majs og ført til Haven med Gødning fra Hønsehuset), og naar Planter fra Sydamerika viser sig paa en dansk Mark, saa er det temmelig naturligt, at Fugle kan indslæbe Hindbær fra Varde til Grindsted, og at Vinden kan omplante Svampe, der gror ved Birkebæk, til Plantager ved Ringkøbing.

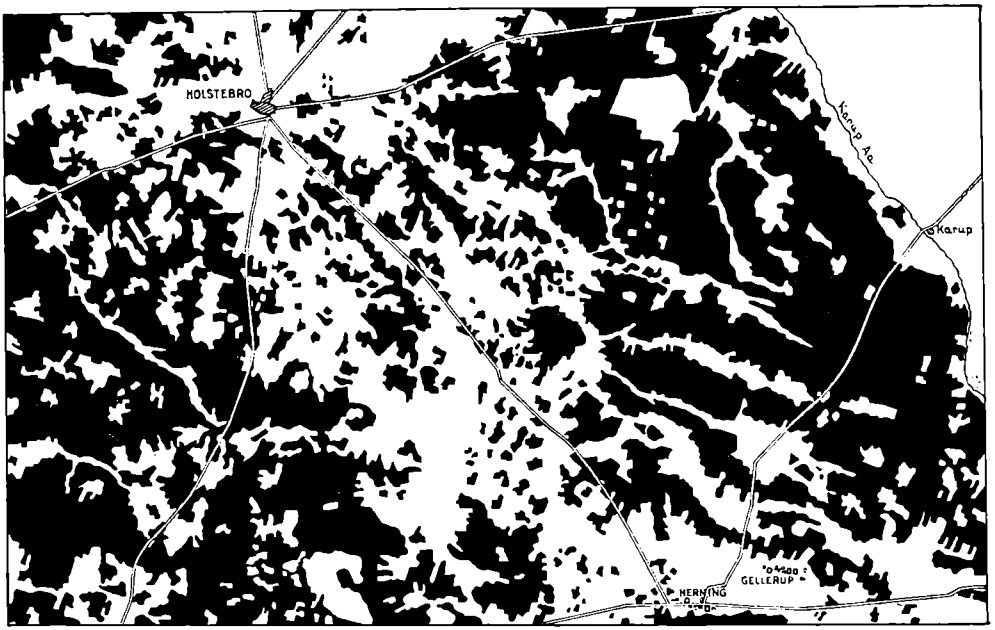

K. Jungsted

Saaledes saa der ud i Omraadet mellem Herning og Holstebro ca. 1870. Det er den nordlige Del af Hammerum Herred og en Del af Ulborg Herred. Overalt præger Heden Landskabet.

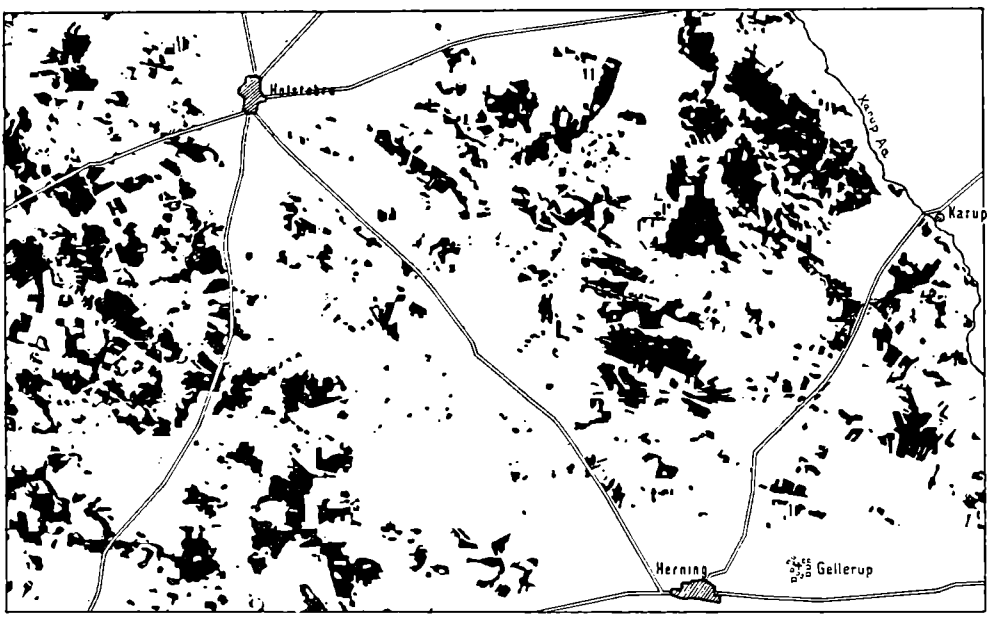

Efter Hedeselskabets Opmaalinger saa samme Landskab saadan ud i 1938. Svindet i Lyngen kan kun betegnes som uhyre. Herning er blevet en Stad.

Afbrændt Hede, tjenlig til Oppløjning. (Hedebrugets Arkiv.)

Tallerkenharven med Traktoren som Trækkraft skærer gennem den nypløjede Hedejord.
(Hedebrugets Arkiv.)

Hvad Hegnene og Læbælterne har betydet for Faunaen

MAN kunde nu stille Spørgsmaalet om, hvorfor de mange ny Pattedyr og Fugle i det hele taget er kommet. De kunde jo være blevet, hvor de var. Naar de havde klaret sig østpaa i de Aarhundreder, da Heden kun var Hede, er der jo ingen Grund til at anstille Betragtninger over, at Forholdene i deres gamle, hævdvundne Hjemegne skulde have forandret sig saa stærkt, at en Udvandring var blevet nødvendig. Med Undtagelse af en enkelt Antydning foreligger der heller ikke Ting, hvoraf man kan slutte, at der noget Sted har været Overbefolkning. Altsaa kunde de allesammen lige saa godt være blevet hjemme.

Der er næppe nogen, der kan give et fyldestgørende Svar paa hele dette Problem. For mange Fuglearters Vedkommende er det jo almindeligt kendt, at Individerne flakker meget om (der tænkes naturligvis ikke paa Fuglenes egentlige »Træk« i denne Forbindelse), og i de fleste Tilfælde maa Aarsagerne søges i Spørgsmaalet om Føden. Det er ikke Nysgerrighed efter at se andre Egne, der er bestemmende for, at Bær-Fuglene foretager lange Vandringer, inden de sætter Kursen (altsaa de Arter, der er Trækfugle) mod Syd til Vinterkvarteret. Hvis ikke et Instinkt sagde dem,

at der var Føde, hvor de kom frem, og hvis ikke Instinktet ledede dem til disse Madsteder, blev de sikkert, hvor de var. Der tales selvfølgelig her kun om Fugle, der er udklækket i Landet. Hvad der gaar over Hederne og gennem Plantagerne af Fugle, der er paa Gennemtræk over Danmark, er noget helt for sig, og om dette særlige Faktum skal der ikke opstilles Hypoteser.

Noget ganske karakteristisk ved Fuglenes Vandringer indenfor vore hjemlige Omraader er »Ungetrækket«, der faktisk udstrækker sig til alle Landets Egne. Naar Ungerne af visse Arter er blevet saa gamle og erfarne, at de kan sørge for sig selv (de bliver tit nødt til det, fordi Forældrene er i Gang med et nyt Kuld), slaar de sig sammen i store Flokke og farter rundt og ser sig undrende om i Verden. Disse Langtogter er sikkert ikke andet end Fourageringsfarter, hvor det først og fremmest gælder om at finde Mad og *megen* Mad. Alle, der færdes paa Landet, har ikke kunnet undgaa at lægge Mærke til de store Flokke Ungviber, der allerede i Forsommeren tumler sig paa Markerne. Ejendommeligt nok slaar Stæreflokke sig tit sammen med Viberne, og det drejer sig ikke om tilfældige Møder. De to Arter holder sammen over meget lange Strækninger i lange Tider. Der er dog ingen Tvivl om, at disse Togter, der ogsaa gaar fra Landsdel til Landsdel, ogsaa maa ses som en Øvelse til det store Træk sydpaa, der kommer senere.

Plantagerne faar regelmæssigt Besøg af den Slags hjemlige Ungetræk. En Morgen kan Fyrretræerne og Granerne pludselig myldre med Mejser, der optræder flokkevis og er paa Færde fra Morgen til Aften.

For Fuglene eksisterer der naturligvis hverken Amter eller Herreder eller Sogne. Hverken de eller deres firføddede Medskabninger kender noget Begreb i Retning af lokal, geografisk Grænse. For dem er Grænserne alene bestemt af, om Lokaliteten byder dem tilstrækkeligt til Livets Ophold. Men naar de store Problemer i deres Liv trænger sig paa, saa afgørende og vigtige Ting som Forplantningen og dermed Opførelse af Hus og Hjem, saa bliver tillige Spørgsmaalet om den rette Plads til Boligen af største Betydning.

Der ruger efterhaanden ikke saa faa Skovsnepper i Danmark, baade i Jylland og paa Øerne. Der er Forskere, som holder paa, at det ofte beror paa en Tilfældighed, om et Sneppepar bliver i Danmark og fæster Bo i Stedet for at fortsætte til Norges eller Sveriges mørke Naaleskove, hvor Snepperne ellers ruger. Tilfældigheden forklares med, at Parringen under Oprejsen fra Sydeuropa er saa langt fremskreden, at Fuglene enten ikke gider (et Ord, man sikkert skal være varsom med at bruge i Forbindelse med Fuglenes Viljesytringer) eller af tvingende Grunde ikke godt kan fortsætte Rejsen, og Resultatet bliver derfor, at Afkommet bliver dansk og ikke norsk.

Det er muligt, at baade Paastand og Forklaring er rigtig. Men en lignende Forklaring er i hvert Fald ikke nødvendig (og er heller ikke fremsat) for de gamle, danske Ynglefugles Vedkommende. Naar Solsorten fra at være en udpræget Løvskovsfugl er blevet Park- og Gadefugl i København, saa er det endnu mere forklarligt, at den ogsaa er blevet fast Plantagefugl i Jylland. Det er maaske et Spørgsmaal, om den kan klare sig i

en Plantage, der udelukkende bestaar af Gran og Fyr (skønt, dette paastaas), men den lever i hvert Fald godt, hvor der ogsaa er Løvtræer. Da den er en stor Ormeæder, er det jo muligt, at Regnorme paa sine Steder kan erstatte de Frø og Larver og Insekter, Fuglen ellers forstaar at finde frem. Naar man, som Forfatteren, blot een Gang har set en Solsort hale syv store Regnorme op af Jorden, dele dem ved at hakke dem i flere Stykker og derefter transportere dem bort ad flere Gange, faar man en Smule Respekt for dens Kunst som »Fanger«. En saadan Grovæder vil ogsaa kunne klare sig under vanskelige Forhold. Forudsat, at der er Føde af en eller anden Art.

Netop for Solsorten er der gjort Iagttagelser, som kaster lidt Lys over, hvorfor og paa hvilket Tidspunkt denne Fugl blev Ynglefugl i en Plantage. Først da den paagældende Plantage var 10 Aar gammel, begyndte nogle Solsorter at komme paa regelmæssige Besøg fra en Park, der laa en halv Snes Kilometer borte. Der var paa dette Tidspunkt indslæbt baade Hindbær, Roser, enkelte Solbær og Brombær — og et Pæretræ var vokset godt til*).

Kun ganske faa Sangfugle (og ingen Solsorter) havde fundet Plantagen egnet som Ynglested. Men saa skete der det, at nogle Rønnebærtræer, der havde staaet lidt i Stampe, begyndte at skyde godt i Vejret. Da de et

*) En Iagttager hævder, at Jordbær og Hindbær først viser sig paa de dertil egnede Pletter i en Plantages Udkanter eller Lysninger, efter at Solsorterne har begyndt at gæste Plantagen. Hvis Iagttagelsen er rigtig, skulde de to Frugtarters Tilstedeværelse altsaa være afhængig af, paa hvilket Tidspunkt Solsorterne finder paa at gæste en Plantage. Der kan dog ikke være Tvivl om, at Frø af begge Planter ogsaa indslæbes af andre Fugle.

Par Aar havde været fulde af Bær, blev Solsorterne i Plantagen til langt hen paa Efteraaret, og dernæst begyndte de at bygge Rede. Siden var de faste Ynglefugle indenfor Plantagens Omraade. Nu skal man vel ikke lægge for meget Vægt paa denne lille Historie, og man kan næppe uddrage den Lære af den, at bare man skynder sig at plante Røn, vil man omgaaende faa sin Plantage fuld af Sangfugle. Men Hændelsen er i hvert Fald et Fingerpeg om, at Fuglene udmærket forstaar, hvornaar Betingelserne for en fortsat Eksistens er til Stede i en ny Lokalitet. Plantagen var paa kun et Hundrede Tønder Land. Det er da ikke saa mærkeligt, at store, sammenhængende Plantagekomplekser, i hvis Udkanter og større Lysninger der er ganske anderledes Betingelser for Fremkomst af indslæbte Løvtræsarter, hurtigt kan blive Centrum for en Mængde rugende Smaafugle.

Sammenligner man de ydre Omraader i og op til en Plantage med Forholdene ved mindre Løvskove paa Øerne, saa har Plantageegnene nogle Mangler, der er aldeles paafaldende, og som paa Forhaand handicapper dem, naar Talen er om naturlige Adgangsveje til dem for Sangfugle og andre Smaafugle, iøvrigt for Skovfugle i Almindelighed. De mangler Øernes levende Hegn. Paa Sjælland f. Eks. vil man næsten overalt ved Skovene kunne se det tiltalende Syn af gamle Hegn (som oftest lave Jordvolde), der fra selve Skovhegnet strækker sig i alle Retninger ud over Markerne. Hvis man i Høsten og til hen paa Efteraaret, undersøger disse Hegns Fuglebestand, vil man straks opdage, at der næsten ikke mangler en eneste dansk Fugl indenfor den

store, blandede Gruppe af Smaafugle, der lever af Frø, Bær, Larver o. s. v., og det er næsten en Selvfølge, at de har gjort Hegnene til deres faste Tilholdssteder en stor Del af Aaret. Her finder de egnede Redepladser, og hvad de er ude efter til Føden. Disse Hegn, hvis Bevoksnings Højde og Udstrækning altid er afhængig af Ejerens Syn paa dets Værdi, er ikke andet end lange, lave Løvtræ- og Buskskove, der skjuler en Rigdom af de Vækster, som i Kraft af deres Frugter er mest søgt af Fuglene. Det eneste, der mangler, er Plantagens karakteristiske Træer, Granerne og Fyrrene.

Langskovene fungerer paa den mest glimrende Maade som det, de i Virkeligheden er i Naturen — Ynglesteder, Opholdssteder og Vandreveje for utallige Fuglearter, baade til og fra Skovene. Med dem som sikre Fødelinjer har talløse Fugle fundet ny Ynglesteder. Det er ogsaa dem, der huser og føder lige saa talløse Trækfugle (alle nordiske Drosselarter lever for en Del af deres Herligheder), naar det store, fremmede Træk af Fugle, der har ruget i vore nordlige Nabolande, gaar over Danmark om Efteraaret.*)

*

Men Hedeplantagerne og deres nære Egn er ganske blottet for disse levende Hegn. Der er Hegn nok, kan i hvert Fald være det, men de er for det første plantet paa flad Mark, og for det andet bestaar de udelukkende

*) Ornitologerne kalder en særlig Gruppe Trækfugle »Invasionsfugle«, et Navn, der er ganske betegnende, eftersom Gruppen omfatter de Arter, der laver ligefremme Invasioner. En af de mest udprægede er det tidligere nævnte Korsnæb, og to lige saa kendte Arter er Dompappen og Silkehalen. Om Vinteren optræder de ofte i store Skarer, men naar Foraaret nærmer sig, er Invasionen forbi. Fuglene gaar atter tilbage til deres Hjem i vore nordlige Nabolande.

af Fyr eller Gran (eller af begge Dele), og de er alene af den sidste Grund sølle Spisekamre for hungrige Bærfugle, der møder med Appetit paa Livet i Almindelighed og med Længsel efter Bær og Frugter i Særdeleshed. At ogsaa disse Hegn har haft en aldeles afgørende Betydning for Indvandringerne til Plantagerne, og at de har været og altid vil være Madstedet for Fugle, der lever af Naaletræernes Frø, er en Sag for sig.

Paa Djursland har man set et meget talende Eksempel paa, hvad nærliggende Løvskove betyder for Fuglebestanden i ny Naaletræsplantager. Paa den sydlige Del af Halvøen i Trekanten mellem Feldballe i Vest, Tirstrup i Øst og Egsmark i Syd er der paa tidligere helt øde Terræner vokset en næsten samlet Naaleskov op paa over 1300 ha, altsaa en ikke helt ringe Skovstrækning. I mange Aar fandtes der ud over Lærker og enkelte andre jordrugende Fugle næsten ingen Sangfugle. Nu er forlængst næsten alle Arter repræsenteret, og det gik endda temmelig hurtigt med Indvandringen. Men de lokale Forhold begunstigede ogsaa i høj Grad denne Udvikling. Paa begge Sider af de store, næsten sammenhængende Plantager ligger der store, gamle Løvskove. Mod Øst ligger i faa Kilometers Afstand Skovene under Rugaard, og mod Vest Kalø Skovene, og baade Vildtet og Fuglene i de ny Plantager er indvandret fra disse Skove.

Det før nævnte Forhold med Solsorterne, der ikke blev Ynglefugle, før Rønnebærrene lokkede dem tilstrækkeligt, kan suppleres med et Træk, der er lige saa talende, men om hvilket det ogsaa gælder, at man

ikke kan udlede nogen Regel af det. I en gammel, stor Plantage paa 5—600 Tønder Land brandskattede to Spurvehøgepar Smaafuglebestanden haardt. Der var imidlertid nok at tage af, saa der gik ikke Svind i Bestanden af den Grund. Det hører nu med til Naturens Orden, at Smaasangerne skal tjene til Føde for Spurvehøgene. Det hændte ikke saa sjældent, at en af Høgene udstrakte sine Strejftogter til en yngre Plantage paa 300 Tdr. Land, der laa en halv Snes Kilometer borte. Denne Plantage var endnu saa ung, at kun ganske enkelte Sangfugle havde slaaet sig ned som Rugefugle i den. Men i Løbet af faa Aar voksede Bestanden stærkt — og saa fulgte Spurvehøgene med. Et Par Høge byggede Rede og fik Unger til Verden, og siden har de lynsnare Rovfugle hørt med til Plantagens faste Fugle. Det ligger nær at tro, at Høgene har fundet ud af, at der nu var saa mange Fugle i Plantagen til Stadighed, at den sagtens kunde føde et Høgepar og deres Yngel (hvad den ogsaa kunde), og hvorfor saa ikke okkupere selve Spisekamret. Det er maaske ikke udelukket, at der har ligget en Slags Overvejelse, bygget paa Viden om Plantagens Indhold, bag Høgenes Beslutning om at sætte fast Bo i Plantagen. Men man skal vist ikke tro alt for meget paa Fuglenes af nogle Mennesker paastaaede Klogskab og Evner til at drage Slutninger. Spurvehøgene tager ofte deres Bytte langt borte fra deres Reder. Men det staar jo iøvrigt enhver frit med dette Tilfælde for Øje at placere Spurvehøgenes Aandsevner, i hvilket Plan de vil.

*

Har Hegnene og Læbælterne paa Hederne ikke haft samme Betydning som Madsteder som de store Løvskovshegn paa Øerne, saa har de, som antydet før, paa anden Maade haft en Værdi, der i Virkeligheden slet ikke kan maales, saa stor har den været. Det er tvivlsomt, om i hvert Fald det løbende Vildt vilde have taget Midtjylland og Vestjylland i Besiddelse, som det er fuldbyrdet nu, hvis Læbælterne ikke havde været til. Det er under alle Omstændigheder givet, at Indvandringen vilde være foregaaet meget langsommere, hvis den skulde være fortsat, som den begyndte, med Marcher tværs over den aabne Hede.

Vi kan tage et eneste Eksempel, Egernet. Hvordan skulde de vimse Smaafyre, der kun er skabt til at færdes i Træer, være naaet til de yderste Plantager ved Vesterhavet, hvis de skulde have klaret Vandringen tværs gennem Hederne? De vilde for det første være døet af Sult og for det andet formodentlig være omkommet af Træthed, hvis de ikke var blevet ædt undervejs af et eller andet Rovdyr. Lige saa gesvindt Egernet er i sit eget Rige i Træerne, lige saa hurtigt kører det træt, hvis det skal bevæge sig over lange Afstande paa Jorden. Men de lange Bælter tværs over Marker og Heder var som skabt til det. Ikke alene kunde det her færdes i Højden, men det fandt tillige tilstrækkelig Føde i Koglefrøene, som det er en Mester i at pille frem. Æg og smaa Unger i en Fuglerede, som den vel kunne finde et Sted her eller der paa den lange Vandring, har dannet lidt Variation i Kosten. Der er talrige Eksempler paa, at Egern længe har opholdt sig i gamle Naaletræshegn og bare ventet paa, at Plan-

tagen for Enden af Hegnet skulde gro til. Saa snart Fyrrerne bar Frugter, var Dyrene der med det samme, og i de fleste Tilfælde blev de hængende til Fortrydelse for Plantageejeren, thi gode Gæster er de ikke.

Ganske samme Veje har Skovskader og Skovduer i mange Tilfælde fulgt. Det skal dog tilføjes, at de to Fuglearter naturligvis ikke i den Grad har været afhængig af Hegn og Læbælter som Egernet. De havde jo deres Vinger og kunde drage gennem Luften fra Plantage til Plantage, før Læbælterne trak deres Linjer gennem Landskabet. Men ogsaa for Duerne og Skaderne gælder det, at de ofte begyndte med at bygge Rede i et gammelt, tæt Hegn og endte med at flytte ind i den ny Plantage, da den fandt Naade for deres Øjne.

Men den allerstørste Betydning har Hegnene haft for Storvildtet, Kronvildtet og for Raavildtet. Naar man ved, at alt Kronvildt, Hjorte, Hinder og Kalve var fredløst hele Aaret rundt, lige til den ny Jagtlov af 1922 traadte i Kraft, saa kan man kun undre sig over, at det overhovedet er lykkedes et eneste Krondyr at slippe levende gennem Jylland. Naar der i Midten af 80'erne i forrige Aarhundrede blev skudt en Kronhjort ved Ulfborg mellem Ringkøbing og Holstebro, saa spørger man uvilkaarligt, ad hvilke Veje den er naaet saa langt fra Frijsenborg, hvorfra den formodentlig var startet. Desværre kan man kun gisne paa, hvor dens Rute har gaaet, og hvilke Oplevelser den har haft paa Turen. Antagelig var den fyldt med Hagl, som Folk, der var ude efter saa stort og sjældent Vildt, havde pumpet i

den paa lange Afstande uden nogen Udsigt til at faa nedlagt det store Dyr. Hvis man tror, at den saakaldte Jægerkultur har sat saa smukke Blomster, at noget lignende er utænkeligt i 1945, tager man imidlertid Fejl. Det meste af det vilde Kronvildt, der skydes paa fri Mark og Hede og Plantage i Dag, er oversaaet med Saar fra gamle Haglskud.

Ved en umiddelbar Sammenligning havde dog Hjortevildtet mange Ting paa sin Side, inden Plantagerne og Hegnene kom. Bebyggelserne var jo smaa og meget spredte, og Dyrene skulde selvfølgelig med deres sikre Instinkt nok vide ikke at komme i Nærheden af Menneskeboliger. Dertil kom foruden de bakkede Heder med deres Slugter og lave Dale, der frembød gode Skjul for et kortere Ophold, de mange og store Moser med forskellige Vækster, der ogsaa bidrog stærkt til Sikring, naar Dyrene først var naaet ind i Mosernes dunkle Hjerte. Endelig var der Krattene, der ogsaa var gode Dagskjul. Det, som det navnlig for Kronvildtet gjaldt om, var at være i Sikkerhed om Dagen. Vandringerne foretoges dengang som nu om Natten.

Endnu vanskeligere har Forholdene været for Raadyrene, da dette Vildt, som det er paapeget før, ogsaa gerne vil vise sig om Dagen. Det fremgaar da ogsaa af den Skildring, der er givet foran, at Raadyrene er kommet senere til Plantagerne vestpaa (Klelund Plantages Raavildt og dets Udvandring danner en Undtagelse for sig) end Kronvildtet. Baade Bukke og Raaer har aabenbart draget mere Nytte af Læbælterne end Kronvildtet. Først for 40—50 Aar siden kom der virkelig Fart i Plantningen af Læbælter. Man kan overalt i Jyllands

Hedeegne træffe Bælter, der er ældre, men de er faa i Forhold til den samlede Mængde. Det gælder om baade de første Krondyr og de første Raadyr, der søgte vestpaa fra de østlige Skove, at de begav sig paa Langtogter, der var fulde af Farer alle Vegne.

Men de kunde jo lige saa godt være blevet hjemme, vil man sige. Ja, det kunde de vel, men de gjorde det altsaa ikke. Ud over, hvad der om Grundene til Udvandringen er anført foran, skal det tilføjes, at der i hvert Fald for Raavildtet synes at gælde den mærkelige Lov, at hvis Bestanden indenfor et Distrikt ikke holdes paa et passende Antal, saa opstaar der et vist Tryk mellem Dyrene, hvad der medfører, at nogle Individer siger Farvel og udvandrer. Der kan altsaa i den Art sikkert ikke ofte forekommende Tilfælde tales om Overbefolkning, et Problem, som Dyrene tilsyneladende selv klarer. For Kronvildtets Vedkommende maa Trangen til at vandre først og fremmest søges i dette Vildts medfødte Vagabondlyster, hvad der tidligere er paapeget.

Men hvorledes er det saa gaaet med Hjortevildtet, *der stadig vandrer,* efter at Plantagerne er kommet og efter at det før øde og tomme Landskab er blevet levende? Her bliver Svaret det ejendommelige og overraskende, at den ny Udvikling med dens mange Mennesker har skabt langt tryggere Forhold for det vandrende Vildt. Det lyder mærkeligt, men det er rigtigt. Hvor Hjortene før kunde vandre i Dagevis (eller Nattevis) uden at støde paa noget Udslag af, at en ny Tid nærmede sig, krydser Jernbaner og Veje hverandre. Hvor et Køretøj før kunde høres saa langt bort, at der var god Tid til at bringe sig paa Afstand, suser Bilerne

(dog ikke i 1945) Dag og Nat overalt. Hvor der før gik nogle enkelte Køer og trissede om og en Hjorddreng drev rundt med sin Faareflok langt fra den lave Hedegaard, ligger der nu Gaard ved Gaard med Mængder af Husdyr i Mark og Enge og med Folk i Arbejde overalt ude.

Man skulde jo tro, at hele denne moderne Udvikling vilde have medført, at netop Hjortevildtets Krav til Fred og Skjul vilde have standset Dyrenes Vandringer. Men det stik modsatte er en Kendsgerning. Der har, saa vidt man har kunnet konstatere det, aldrig været saa livligt med Kronvildt i Midtjylland og Vestjylland som netop efter at alle Udviklingens Resultater er blevet synlige og hørlige.

Det er i første Række Plantagernes Tilstedeværelse og Læbælterne og Hegnene, der har været afgørende. Er nogle Krondyr først ankommet til en Plantage, de ikke har besøgt før, kan de forholdsvis let komme videre uden at blive observeret, fordi Hegnene begunstiger og letter deres Flugt og Skjul. Der kan, som det er nævnt før, staa Kronvildt i en Plantage i mange Maaneder, inden Dyrenes Nærværelse bliver konstateret. Ofte leder kun et Tilfælde til Opdagelsen. Dyrene vil altid være meget varsomme med at røbe sig, hvilket ogsaa gælder under Vandringerne. Det er konstateret, at Krondyr med Forkærlighed trækker gennem lave, vandfyldte Arealer, formodentlig for ikke at efterlade sig Spor, der kan tydes med det samme.

I de sidste 3—4 Aar har der været Kronvildt i kortere eller længere Tid i næsten alle større Plantager i

Midtjylland, og mange mindre Plantager har sikkert huset Hjorte og Hinder, uden at Dyrene er blevet bemærket. Vildtvandringerne i saadan Udstrækning og Omfang kunde aldrig havde fundet Sted, medens Landet var aaben Hede. Man ser derfor det Særsyn, at Plantagerne ikke alene i sig selv har dannet Skove, der er tilstrækkelig store og givtige til at rumme Landets Storvildt som fast Vildt. De har ogsaa i Forening med Hegnene skabt Vandrelinjer, der har gjort det muligt for Dyrene at færdes med langt større Sikkerhed end paa noget Tidspunkt før.

Gravhøjene vidner

SOMME Folk siger, at nu maa man holde op med at røre ved Heden. Hvis man bliver ved, ender det med, at man kommer til ligefrem at valfarte, hvis man vil opnaa at se et ordentligt Stykke Hede, hvor Lyngen staar, som den har staaet altid. Noget er der om det. Der er dem, der mener, at man skal lade de 150.000 ha Hede, der er tilbage, og som kan dyrkes eller tilplantes, ligge urørt hen. Det vil dog næppe ske. Vi ender formodentlig med, at der ligger et halvt Hundrede eller maaske et Hundredtusind Tønder Land, der faar Lov at ligge hen som Lyngland. Hvordan det hele har set ud, maa man saa gætte sig til eller læse sig til. Man kan ogsaa se sig til det, for der er Billeder nok fra gammel Tid, der viser Landet, som det var, dengang Pottemændene sled sig frem gennem Lyngen, medens Blicher sludrede med sine Tatere paa Toppen af Hedebakkerne. Siden er Ørkenen blevet borte. Fattigt og ensomt var der, nu er Landet stort og rigt. Om Menneskene er blevet bedre, er et Spørgsmaal for sig.

Begæret efter Kornjord har været saa stort, at Hedefredningerne efterhaanden ikke er blevet saa faa. Det

har ganske vist næsten altid været Landskabets Former og Skønhed, der har været Aarsag til Fredningerne. Men hvad der end har været den direkte Grund til en Fredlysning, saa er der i hvert Fald naaet det, at skønne Lynglandskaber er blevet bevaret for de Slægter, der kommer. Paa Kongenshus Hede, Alhedens nordlige Udløber, er der sikret Fred for 2200 Tønder Land Lyng, og her vil der blive anlagt en Mindepark for Hedens Dyrkere. Skulde der om hundrede Aar ikke være andre større Hedestrækninger tilbage, har man i hvert Fald Kongenshusparken. Men saa er der jo iøvrigt Statens endnu større Hedearealer ved Borris, og længere nordpaa i Ringkøbing Amt har Staten købt 1000 Tønder Land til Urfuglereservat ved Vind Syd for Holstebro, og det er nok Meningenn, at der skal laves endnu flere Hedereservater, hvis det kan gennemføres. Ved Varde er der fredet et usædvanlig smukt Stykke Hede paa Nørholm Gods.

Helt udryddet bliver Lyngriget altsaa ikke. Der vil altid være Hede nok for den, der kun kommer for at danne sig et Skøn over, hvorledes Storheden har set ud. Hvordan Menneskene levede, før der var noget, der hed Fyrretræer og Centrifuger, maa Beskueren tænke sig til. Hvis han hører til den Type, der paakalder gamle Tiders Afsondrethed med dens Præg af Flid og Arbejdsomhed, vil det næppe trøste ham, at en vigtig Fasanhane viser sig i al sin Pragt og Herlighed. Men naar han fra Bakken lidt borte kan tælle et Dusin Mejeriskorstene, kan det maaske hænde, at han begynder at fundere lidt over, hvad Samfundet har vundet, da Heden forsvandt.

Trækstudene er ikke helt uddøde endnu. Her er et Billede, der er helt fornøjeligt at se paa. Den lille Pige morer sig sikkert lige saa godt paa en Køretur i Heden med dette Forspand, som en Købstadpige vilde more sig i en moderne Bil paa en asfalteret Landevej. Bedsteforældrene kender mere til Forspandet. De har kendt det, fra de var unge. (Hedeselskabets Arkiv.)

Studene bruges ogsaa i vore Dage som Forspand paa Marken. Her er et Par, der trækker Plov paa Jerup Hede 1943. (Hedebrugets Arkiv.)

Billedet giver et lille Indtryk af Goldheden under Lyngen. Det er fra Borris Nørrehede og viser Hedejordens raa Profil. (Hedebrugets Arkiv.)

Det er det golde Storrum i Vest, der er borte. Der er to Symboler, som understreger, at Goldheden for altid er tabt, og at den aldrig vender tilbage. Det ene er Mejeriskorstenene, den ny Tids og de ny Menneskers direkte Værk. Det andet er Raadyret, der viser sig i sin spinkle Ynde overalt, og den vilde Rose, der pludselig skyder frem af Jorden paa Steder, hvor disse Vækster aldrig vilde være groet op før. Fuglene bragte den. Rosen kom med Udsæden fra ny Haver, som Mejeriernes Tid havde sat i Blomstring. Indirekte har Menneskene altsaa en Haand i med her. Naar man gennemtrawler Hedeegnene i vore Dage, er Mejeriskorstenenes indbyrdes Afstand (ofte ogsaa deres Højde) en god Maalestok for, hvor store Resultater den ny Tid har bragt. Maales Skorstenenes Tal sammen med de ny Vejes Antal og Længde, kan man ret hurtigt slutte sig til en Del uden at eksperimentere med den officielle Statistiks tørre Kolonner.

Køn vil man næppe kunne paastaa at den ny Tid er. En Snes Statshusmandssteder kan gøre et Landskab levende, selv om de ligger fordelt ved en Vej som Byggeklodser langs en Lineal. Den ny Vej er nemlig i de fleste Tilfælde stukket ud som efter en Lineal. Den, der gik der før (hvis der var nogen), slog sære Krøller og Sving. Kun Folk, der kendte den, vidste, hvor de endte, naar de slog ind paa den. Men det var Charmen ved den. Og der var ingen, der passede den, for den passede sig selv, som Regel da. Blev det for galt et Sted, blev der bødet paa Ulemperne med Smaaris og Lyngkviste. Folk, der af Vanvare er kommet ind paa Stumper af den Slags Veje i deres moderne Biler, ryster paa

Hovederne og fabler om de haabløse Tilstande, de Gamle levede under. Men de Gamle var tilfreds med de sandede Hjulspor, der bragte dem i Forbindelse med Omverdenen. For det var jo ad disse Veje, Livet langsomt randt ind til Hedens bortgemte Kroge. De vogtede sammen med Lyngen paa, at der intet ændredes i de nedarvede Vaner og Former.

Nej, den ny Tid er ingen Skønhedsaabenbaring. Den aftegner sig bedre i Sparekassernes Bøger (Kontienes Tal er i hvert Fald steget svært) end Fortiden. Men den ubegribelige Fredfyldthed og den forunderlige Poesi, som gjorde Storheden og Rummet over Lyngen til det skønneste og mest storladne, vort Land har ejet, den er borte. Det var den, Hedelærken kvidrede om, det var den, Hjejlens sørgmodige Toner forlenede med et Drag af dyb Vemod.

Naar den lille, graa Lærke stiger ned fra sin Flugt mod Skyerne, sker det, at den havner ved Foden af en Rosenbusk, der har plantet sig i Læ af nogle forvildede Bjergfyrer, men ellers stammer fra en Have nogle Kilometer borte. Lærken, der ikke forstaar sig paa Begreber som moderne Udvikling og stigende Civilisation, skæver muligvis lidt til den ny Fremtoning. Men de vilde Skabninger tager ikke den Slags Ting saa nøje, og det er højst sandsynligt, at Fuglen næste Foraar vil lægge sin Rede i Skjul af de tornede Grene. Og om Efteraaret vil dens Unger maaske forsøge at finde ud af, hvad der gemmes i de røde Hylstre, der er faldet ned fra Busken. Hvis de bliver saa længe paa Egnen.

Det kunde ellers hænde, at den spraglede Fasanhane

under en Tur ind over den lille Hede, der er tilbage, fandt paa at underkaste den lokkende Hyben en nærmere Undersøgelse. Hanen kan i hvert Fald naa ind til de ædle Dele af det røde Hylster med sit skarpe Næb. Vilde man spørge den om, hvordan den ellers befinder sig i den ny Verden, til hvilken den er hentet, saa vilde den formodentlig svare noget i Retning af »saa som saa«. Med Slægten hjemmehørende paa en af de fede Øer havde den nok ventet Fred for Maskiner (om ikke for Høge), men den fik snart opdaget, at hvis dens Mage fandt paa at lægge Reden i Sæden uden for Plantagen (hvortil den var indført, og hvor den rettelig hører hjemme), saa kunde der saamænd let overgaa den nøjagtig samme Skæbne, som saa ofte rammer Fasanerne paa Sjælland og Fyn — Slaamaskinerne kommer hvislende og klipper Hovederne af dem, medens de passer deres dyre Pligt paa Æggene. Saa er det klogere at holde sig til det bakkede Hedestrøg bagude. Skønt der kommer for Resten Rævene, saa det er heller ikke stort bevendt med Sikkerheden der.

*

Man kan i en Mængde Herreder overalt i Jylland faa Syn for, hvad der er naaet i vore Dage. Man kan ogsaa, hvis man vælger den rigtige Rute, slutte sig til, hvordan der var, inden Mergelen og Bjergfyrren kom og vendte op og ned paa Landskabets Konturer. Et Par Ruter er det Ulejligheden og Udbyttet værd at følge. Den ene gaar fra Silkeborg til Esbjerg, den anden fra Ringkøbing til Kolding. Trækker og følger man dem nogenlunde snorlige uden Hensyn til, om de gaar gen-

nem Byer og Marker, Moser og Heder, vil de to Diagonaler mærkværdigvis skære hinanden i den moderne Hedebrydningstids Hovedby, Grindsted. Netop selve dette Skæringspunkt er en udmærket Illustration til og en meget haandfast og levende Understregning af, hvor ubegribeligt store de Omvæltninger er, der er sket ude langs Diagonalens Linjer. Man kan vel ikke sige, at Grindsted er Kronen paa Værket (for det er Herning). Alligevel ligger Byen som et moderne Centrum, der alene i Kraft af Beliggenheden fremhæver og ligefrem dokumenterer, at det er *her,* det er foregaaet.

Lad os ikke gøre Grindsted til mere, end den er (der skal ogsaa være noget til de andre), og lad os blot medgive andre, nærliggende Egne, at det ikke er Diagonalens Ender ind mod Silkeborg, Ringkøbing, Esbjerg og Kolding Byer, der har nogen Ære for, at Grindsted blev til lokal Storby. Det er Diagonalernes Linjer ind mod Midtpunktet og Arbejdet paa Hederne langs dem og til Siderne ud fra dem, der tidligt bar de Frugter, som trak Veje og Jernbaner og dermed det ny Grindsted efter sig.

Ligegyldigt hvilken af de to Linjer man følger, er der endnu Hede nok at se paa, mest af den daarligste, den paa Fladerne, med den magre Lyng og ingen Gyvel. Og der er Plantager i næsten uoverskueligt Tal, store, meget store, der er blevet til sammenhængende Skove, smaa og meget smaa. Der er Læbælter saa lange, at ingen endnu har forsøgt at maale dem. Om hvad der ellers er kommet, og hvorledes det har udfoldet sig, beretter Mejeriskorstenene.

*

Vi begyndte denne Oversigt over Jyllands Heder og hvad der er blevet ud af dem med at følge det stærkt bugtede Vandskel op gennem Landets Midte, og vi har i det foregaaende kunnet danne os et lille Overblik over, hvorledes det store Rum Vest for Skellet tager sig ud nu. Landet er, som det er antydet mange Gange, blevet et andet i sine ydre Træk. Men der er noget, der ikke er blevet forandret, og det er det, som netop Skellet danner Grænse for, Vandløbene. De er de samme, alle Aaerne og alle Bækkene. De flyder mod Havene i Vest og Øst, som de altid har gjort. Der kan maaske være rettet en Krumning hist og en Bue her, men deres Hovedretning er fremdeles den, de altid har haft, og de er der allesammen. Det er ogsaa det eneste, der ikke er rørt ved. Der er ganske vist færre Laks og Ørreder (og de, der er, smager ikke altid saa godt som før) i Vandet og færre Vildænder i Sivene, men over Rørene svæver andre Fuglesværme paa Træk fra Skov til Skov, fra Mark til Mark.

Der er nævnt nogle Symboler paa den ny Tid. Vandet, det sagte, flydende Vand, der passer sin Dont paa Vejen til Havet, er et af Tegnene paa det blivende, det bestaaende, det, der ikke undergaar Ændringer hverken i Løbet af 50 eller 100 Aar. Lyngen kunde undværes, men det kan Vandløbene ikke. Der er endnu et Symbol paa Fortiden, der har faaet Lov at blive, Gravhøjene. Og det faar de Lov til, selv om det kunde betale sig at jævne dem med Jorden og tage dem ind under Maskintidens haarde, ubønhørlige Krav. Det er ejendommeligt, at alle Tegnene paa den ny Tid er fremkommet ved Menneskehænders Virke (naturligvis, for

det var jo dem, der bragte Tiden til Heden), medens de gamle Symboler har været der fra Tidernes Morgen. Vandene er endda ældre end Lyngen, og Kæmpehøjene, som Oldtidsfolkene rejste, er ogsaa ældgamle.

Der ligger et særligt Symbol i, at det er vore Forfædres Grave, der kupler Hederne. Sogn for Sogn binder de Landet sammen fra Ejderen til Skagen, det Land, der har været vort, fra det steg frem i Forhistoriens graa Lys. De staar som tavse Vidner om Tider, der kom, og om Tider, der gik, om Menneskers Virke og om Menneskers Rastløshed. De har engang set Landet befolket viden om. De har set Kirke ved Kirke, som Krige og Farsoter rev bort sammen med Menneskene. De vidner ogsaa, at store Skove stod der, før Lyngen kom. Fra de brune Kupler har Kronhjortene sendt deres gjaldende Kald over Bakkerne, og Ekkoet er runget gennem Dalene og ud over Sletterne. Nu har de set det hele komme tilbage, det hele og meget mere til. Kronhjortene sender atter deres tonende Hilsen ud i Aftentaagerne.

Og paa Markerne gaar den ny Tids Bonde og synger den ny Tids Sange. Han synger om det, der var, og om det, der er, og hvis nogen har Ret til at synge om det, er det ham. Det er ham og hans Plov, der har skabt Landet om.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
Skellet	5
Hedebøndernes Stavnsbaand	11
Et Herred, der vendte op og ned paa sig selv	26
Hjemmefødningen med Udlængslen	34
Vandet og Mergelen	44
Dem, der skabte Landet om	54
Bjergfyrren — den tapre, nøjsomme, lille Bjergfyr	68
Hvad der kom ud af det hele	81
Dyrene og Fuglene tager det ny Land i Besiddelse	96
Blomsterne og Planterne der var, og dem, der kom	123
Hvad Hegnene og Læbælterne har betydet for Faunaen	145
Gravhøjene vidner	158

Af samme Forfatter udkom tidligere:

VILDTETS LIV

DE LANGBENEDE LANGNÆB

HAVETS DYKKERE

DET SORTE PAK

DE VINGEDE RØVERE